ОГЛЯД
ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

REPETITORIUM
для вищих кляс середніх шкіл
та вчительських курсів.

КИЇВ — ЛЬВІВ — ВІДЕНЬ, Р. Б. 1919.
У ТРЕТЬОМУ РОЦІ ВІДБУДУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.
Т-во „ВЕРНИГОРА".

ІВАН КРИПЯКЕВИЧ.

ОГЛЯД ІСТОРІЇ УКРАЇНИ.

REPETITORIUM
для вищих кляс середніх шкіл
та вчительських курсів.

Друковано 25.000 примірників.

КИЇВ — ЛЬВІВ — ВІДЕНЬ, Р. Б. 1919.
У ТРЕТЬОМУ РОЦІ ВІДБУДУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ.
Т-во „ВЕРНИГОРА“.

Вступ.

§ 1. Поділ історії України. Історію України ділимо на оці періоди й відділи:

I. До 800: Словянські часи.

II. 800—1340: Українська держава під правлінням князів (від заснування Київської Держави до занепаду галицько-володимирської).

А. 800—972: Початок Київської Держави (од початків до смерти Святослава).

Б. 972—1054: Розцвіт Київської Держави (часи Володимира і Ярослава).

В. 1054—1240: Поділ і занепад Київської Держави (од смерти Ярослава до зруйнування Київа).

Г. 1200—1340: Галицько-Володимирська Держава.

III. 1340—1648: Україна під Литвою і Польщею.

А. 1340—1569: од початків окупації до Люблинської унії.

Б. 1569—1648: од люблинської унії до повстання Б. Хмельницького.

IV. 1648—1784: Українська Держава під правлінням гетьманів.

А. 1648—1667: од Б. Хмельницького до андрусівського мира.

Б. 1667—1708: од андрусівського мира до бою під Полтавою.

В. 1708—1784: од бою під Полтавою до заведення московського ладу.

V. 1784—1917: Початок відродження України.

VI. Од 1917: Українська Держава.

§ 2. Етноґрафичні межі України. Теперішні етноґрафичні межі України: гирло Дунаю, між Дністром і Прутом,

верхня Тиса, Попрад (доплив Дунайця), середній Сян, між Бугом і Вислою, Припять, між верхнім Дніпром і Десною, лінія на південь од Курська й Вороніжа і звідси до нижнього Дону, до р. Кури й Кавказу, Чорне море. — В давні часи межі теріторії, заселеної українським народом, були дещо инші. На півдні степи над Чорним морем були майже незаселені. Так само на сході, над Донцем і далі, населення було дуже рідке. Зате на сході українські оселі ішли значно далі поза теперішні межі. Протягом столітень український народ втратив дещо просторів на заході, зате поширив свої межі на півдні і сході; в цих напрямах українська кольонізація поширюється й тепер все далі.

§ 3. Державні межі України. Кордони Української Держави не завжди сходилися з етноґрафичними межами. Держава завжди проявляла змагання перейти поза етноґрафичні межі до природних, ґеоґрафичних. Такими природними межами є: на півдні східні Карпати й гирло Дунаю, Чорне й Азовське море, Кавказ, на сході Каспій, на північі низина Припяти, на заході Висла.

I. Словянські часи.

(до 800 р.)

§ 4. Чужі народи на Україні. Перед словянами проживали на Україні ріжні чужі народи: іранські Скіти, Сармати (од них назва сарматського низу), Роксоляни, Аляни, Ґерманські Ґоти, монгольсько-турецькі Гуни, Болгари, Авари, Хозари. Коло Карпат були тракійські Карпи (од них назва Карпат) й инші народи, які дісталися під римське панування. Над Чорним морем були грецькі кольонії: Тіра при гирлі Дністра, Ольґія при Бозі, Херсонез (Корсунь) і Теодосія на Кримі.

§ 5. Передісторична культура. Найдавнійшу культуру ділимо так: 1) палеоліт („старий камінь“) — знаряддя з лупаного каміння, 2) неоліт („новий камінь“) — знаряддя з гладженого каміння, 3) епоха міді та брондзи, 4) епоха заліза. Головні способи прожитку: ловецтво, рибальство та скотарство,

рідше хліборобство. Торговельні дороги водою: з Чорного моря Дніпром до Балтійського моря, з Каспію Волгою на Дон і на захід. З торговлею йшла культура та орґанізація.

§ 6. Словяне. Українці належать до словянських народів. Про найдавнійші оселі словян є дві теорії: 1) Найдавнійша київська літопись говорить, що словяне проживали спершу над Дунаєм; 2) новійші наукові досліди правітчиною словян уважають край між верхнім Дніпром і Балтійським морем. Звідтіль словянські племена розійшлися на ріжні сторони. Українці осіли між Карпатами, Доном і Чорним морем.

§ 7. Поділ Словян. Звичайно ділять Словян на три ґрупи: а) південну: Серби, Хорвати, Словінці й зісловянщені Болгари; б) західню: Чехи, Словаки, лужицькі Серби, Поляки; в) східню: Українці, Білоруси, Москвини (останні з примішкою фінського елементу). Деякі новітні вчені, на підставі лінґвістичних і антропольоґічних даних причисляють Українців до південної ґрупи, разом з південними Словянами, — Москвинів і Поляків до північної.

§ 8. Культура Словян. Головні заняття: полювання, рибальство, скотарство, бджільництво, хліборобство; початки ремесел: ткацтво, кушнірство, гончарство, вироби з дерева й металів. Торговельний крам: шкури й хутра, мед, віск, риба, сіль, домашні вироби.

§ 9. Релігія Словян. Персоніфікація явищ природи: Перун — бог грому й блискавки; Даждьбог, Хорс — бог сонця й багацтва; Велес або Волос — опікун ходоби; Сварожич — бог вогню; Стрибог — бог вітрів і посухи. Менші божества: домовики, лісовики, дідьки, водяники, русалки. Культ: жертви зі страви, хліба, худоби; ідоли богів; не було святинь і жерців: волхви-ворожбити. Віра в посмертне життя; похорон у могилі і палення тіла; тризна-бенкет на могилі. Свята: Корочун — найкоротчий день, початок весни; Коляда — хліборобське свято, що перейшло на християнське Різдво; веснянки, ігри та співи на привіт весни; русальчин і мертвецький великдень; Купайло — в день християнського св. Івана; хоронення Коструба в осени

§ 10. Словянські племена. Українські Словяне ділилися на племена: Поляне коло Київа, Деревляне межи Дніпром і Случею, Дуліби над Бугом, Хорвати коло Карпат, Тиверці між Прутом і Дністром, Уличі між Богом і Дніпром, Сіверяне над Десною. Племя ділилося на роди; рід обнімав кілька родин, що вели разом господарство; батько роду мав необмежену владу (патріярхальний устрій).

§ 11. Віче і князь. Віче-рада старшини й визначних людей, — рішає справи громади й вибирає князя. Племя має одного або більше князів. Князь — найвищий вожд, суддя й управитель.

§ 12. Способи оборони. Для оборони ставлено городі, укріплені ровами, валами й частоколом. Зброя: спис, меч, топір, лук зі стрілами, праща (до кидання каміння); щит (до заслони від стріл); шолом (на голову); броня або панцирь (на грудях).

II. Українська Держава під правлінням князів.

(800—1340 р.)

А. Початок Київської Держави.

(800—972 р.)

§ 13. Початок Київської Держави. Зєднання українських земель в одну державу почалося з Київа. Київ — один з найстарших городів у східній Европі, оборонний з природи, осередок торговлі. Тут сходилися торговельні дороги: а) Дніпром з Чорного до Балтійського моря; б) Десна; в) Припять; г) сухопутній шлях од Каспія до Західньої Европи. Дві теорії про початок Київської держави: 1) Норманська теорія виводить початок державної орґанізації від Варягів (Норманів), що прийшли водною дорогою із Скандинавії коло 860 р.; докази: оповідання найдавнійшої літописи та инших джерел; норманські імена перших князів, назва Русь — імя шведського племени, анальоґія з иншими державами, що повстали при участи Нор-

манів (Анґлія, Нормандія). 2) Антинорманська теорія приписує орґанізацію держави місцевим князям, в яких на службі були Варяги; докази: Київська торговля дійшла до розцвіту вже перед приходом Варягів, а її розвиток неможливий без державної орґанізації; військові походи з України почалися вже коло 800 р., назва Русь є українського походження (пор. ріка Рось), Нормани не полишили слідів в українськім праві й культурі.

§ 14. Перші князі. Леґендарні Кий, Щек і Хорив-основателі Київа (імена взяті з назв урочищ). Полян завоювали Хозаре, азійський народ, що мав торговельну державу при гирлі Волги. Північні Словяне закликали до Новгорода Великого Варягів (Норманів) зі Швеції. Рюрик став новгородським князем. [1] Аскольд і Дир, Варяги з дружини Ігоря визволили Полян з хозарської неволі й зайняли Київ. В 860 р. перший похід на Царгород. Походи на Каспійське море.

§ 15. Олег I (907—914 р.). [2] Олег, свояк Рюрика, з малим Рюриковим сином Ігорем, прийшов до Київа, убив Аскольда й Дира й зайняв місто. („Київ мати всім українським городам"). Походи на Царгород, перші писані договори з Греками 907 і 911 р. (важливий памятник української мови). Похід на Каспійське море. Леґенда про смерть Олега від коня коло 914 р.

§ 16. Ігорь I (914—946 р.) [3] Ігорь, син Рюрика — назва дінастії: Рюриковичі. Похід на Царгород 941 р. і торговельний договір з Греками 944 р. Похід на Каспій та Закавказзя. Війна з Деревлянами і смерть Ігоря к. 946 р.

§ 17. Ольга (946—960 р.) [4] Ольга, жінка Ігоря, щоб помститися за смерть чоловіка, вела довгу війну з Деревлянами й прилучила їх землю до Київської Держави. В 957 р. їздила до Царгорода й охрестилися перша з князів.

§ 18. Святослав I Хоробрий (960—972 р.) [5] Святослав, син Ігоря й Ольги, лицарський князь, завойовник. Походи на північні племена та фінів над верхньою Волгою. Похід на Хозарів і зруйнування хозарської держави 967 р. На місце Хозарів з Азії прийшли Половці й осіли в українських степах;

перша облога Києва (леґенда про хлопця, що переплив Дніпро). Похід на Болгарію в порозумінні з грецьким цісарем; звоювання наддунайських країв 968 р. Другий похід на Болгарію й війна з Греками; Святослав іде на Царгород; мир і договір 971 р. Поворот Святослава й смерть у бою з Печенігами коло Дніпрових порогів 972 р.

§ 19. Характеристика перших князів. Перші князі у своїй політиці мали такі головні цілі: 1) зеднання українських земель і деяких сусідніх в одну державу зі столицею у Київі (походи на Деревлян, на племена над Волгою і инш.); 2) Поширення української торговлі (походи на Царгород, Болгарію, Каспій, нищення Хозарів); 3) кольонізація північних земель.

§ 20. Устрій Держави. Влада князя, дуже широка, Спірається на війську, дружині. Підбиті племена платять дань та удержують княжі залоги. Дружина бере участь у законодавстві (княжа дума) й управлінні: визначні дружинники є княжими намістниками в городах.

Б. Розцвіт Київської Держави.

(972—1054 р.)

Володимир Великий (979—1015 р.)

§ 21. Ярополк I (972—979). [6] Ярополк, найстарший син Святослава Хороброго розпочав боротьбу з молодшими братами Олегом та Володимиром і загинув у бою.

§ 22. Володимир I Великий (979—1015 р.) [7] Володимир, син Святослава, князь енерґійний, великий орґанізатор, зеднав землі батька й уладив їх наново. Найбільше значіння здобув собі через те, що завів на Україні християнство й вищу, грецьку культуру.

§ 23. Прилучення Галичини 981 р. В 981 р. Володимир ходив походом на західні землі. Над Бугом і Сяном проживали українські племена (Дуліби та Хорвати), що мали початки державної та військової орґанізації. Головні їх городи

були Червень (тепер Чермно) в теперішній Холмищині та Перемишль в теперішній Галичині. Ці племена дісталися під панування Поляків чи Чехів, в руках котрих був Краків. Володимир здобув ці міста й прилучив Галичину до Київської Держави. Цей похід мав важні насліди для Української Держави: 1) усталено кордони України від Польщі, 2) навязано зносини з Німеччиною, що стала союзником України проти Польщі, 3) відчинено торговельну дорогу на захід, саме в часі, коли Печеніги замкнули дорогу на південь, до Чорного моря. — Тоді мабуть Володимир заснував місто Володимир (на Волині).

§ 24. Хрещення Володимира 988 р. Володимир вирішив прийняти християнство з причин: а) релігійних, розуміючи вищість монотеізму над політеізмом; б) політичних, щоб новою вірою скріпити звязок між землями великої держави. Рівночасно він бажав підняти значіння своєї дінастії через подружжа з візантийським двором. Грецькі царі не хотіли згодитися на це, та щоб присилувати їх до уступлення, Володимир уладив похід на Крим і здобув столицю грецьких кольоній, Корсунь (Херсонез). Тоді царі віддали йому свою сестру Ганну і мабуть імператорські відзнаки. Володимир хрестився в Корсуні чи може в Києві або в котромусь иншому місті на Україні 987 чи 988 р.

§ 25. Християнство на Україні. Уже перед хрещенням Володимира християнство було поширене в багатих верствах населення (в Києві була церква св. Іллі вже за Ігоря). Тепер Володимир наказав хрестити наперед усіх мешканців Києва, потім инші міста. Християнство ширилося поволі за браком духовенства. Довгі часи панувало „двоєвірря“ — мішанина християнських обрядів з давніми словянськими віруваннями (останки поганських обрядів лишилися в народі до теперішнього дня).

§ 26. Українська церква. Володимир заснував у Києві митрополію, в инших містах епископства. Перші епископи та священики були Греки. Святе письмо та богослужебні книги або перекладено з грецької мови або уживано готових болгарських перекладів (так звана церковно-словянська мова —

староболгарська). Перша монументальна церква в Київі звана Десятинною, бо князь призначив десяту частину своїх прибутків на її удержання.

§ 27. Грецька культура на Україні. По заведенню християнства на Україну прийшло багато грецьких духовних, учителів, ремісників, купців. Звязки з Царгородом удержувались постійно. Грецька культура, яка вже й давнійше була відома на Україні, ширилася тепер швидко в ріжних напрямах. Грецька була религія та обряди, література, школа, мистецтво. В архітектурі панує з тою часу багато віків так званий візантийський стиль; малярство та різьбарство також знаходяться під грецьким впливом. Візантійська культура стояла тоді дуже високо, — Царгород був іще продовжником традицій старого Риму. Україна дістала вищу культуру з першого джерела, війшла в тісний звязок з античним світом. Українська культура того часу рівнялася вповні тодішній німецькій, і стояла вище від культури західніх Словян, Чехів та Полякік. На жаль звязки з Візантією перервалися швидко й Україна не могла розвинути вище світлих починів.

§ 28. Школи. Перші школи було заведено при церквах. Володимир наказав обовязково вчити синів бояр. Школи на Україні були заведені на грецький взірець. Учено словянської та грецької мови, дещо математики, історії та літератури старовинного світу, природних наук, багато богословія з огляду на потреби церкви. З часом школи підупали також і це була одна з причин пониження загальної культури.

§ 29. Торговля. Монети. Торговля з Візантією оживилася незвичайно, але шкодили їй напади Печенігів. Володимир завів перші монети (золоті та срібні): на них з одного боку князь в імператорській короні, на другій тризуб, герб Володимира (значіння його невиясненe).

§ 30. Війни Володимира. Володимир вів небагато воєн, бо культурна праця вимагала спокою. Ходив походами на північні племена, що відірвалися од Київа. Вів боротьбу з Пече-

нігами і полудневий кордон України (по р. Росі та Сулі) укріпив валами та городами.

§ 31. Устрій держави. Замість дружинників Володимир призначив намістниками по городах своїх синів. Через догляд членів династії закріпились звязки ріжних земель та племен із Київом.

§ 32. Смерть Володимира 1015 р. Володимир умер 1015 р. В історії він дістав імя Великого. За заслуги для християнства церква признала його святим.

Ярослав Мудрий.

(1019—1054 р.)

§ 33. Святополк I (1015—1019). [8] Святополк, син Володимира бажав задержати всю владу в своїх руках і не допустити до поділу держави, та рішив позбутися молодших братів. Його дружинники вбили Бориса та Гліба (церква визнає їх за святих) і Святослава. Але наймолодший син Володимира, Ярослав, що княжив у Новгороді, зібрав Варягів і вигнав Святополка з Київа. Святополк узяв на поміч свого тестя, польського князя Болеслава й здобув знову Київ. Але Ярослав удруге виступив проти нього й присилував утікати. Святополк загинув марно в Польщі чи Чехах.

§ 34. Ярослав I Мудрий (1019—1054 р.) [9] Ярослав поділився управою з братом Мстиславом, відступаючи йому лівий беріг Дніпра. Його княження було продовженням часів Володимира. Ярослав правив мирно й ширив культуру; його війни були лише оборонні.

§ 35. Походи на Галичину. Поляки за поміч Святополкові взяли собі частину Галичини. Ярослав ходив походами на захід і 1030 р. привернув Галичину до своєї держави. Тоді мабуть закладений крайній український город на заході, Ярослав.

§ 36. Боротьба з Печенігами. Печеніги ставали чимраз грізнішим ворогом України. Ярослав укріплював наново південний кордон, але українська кольонізація все таки уступала

перед степовим ворогом. Це дуже припиняло торговлю з Чорним морем.

§ 37. Закордонні зносини. Ярослав підтримував мирові зносини з західніми державами. До Німеччини часто ходили посольства з України і навіть кілька шлюбів було з німецькими династіями. Донька Ярослава Ганна була жінкою французького короля Генриха I (1031—1060). Далі підтримувалися звязки з Швецією, Норвеґією, Угорщиною та инш. З Грецією відносини стали гірші й 1043 р. улаштував Ярослав морський похід проти Царгорода, — останній за княжих часів.

§ 38. Законодавство. За часів Ярослава зібрано давні українські закони в збірник, званий „Руською Правдою". Судив сам князь, в його відсутности урядовці, тіуни. Злочин міряно головно ступінем шкоди, але також звертали увагу на волю й свідомість заповваного. Кари були: а) грошова кара за злочини проти права власности, була подвійна — на річ власника та до княжого скарбу; б) помста головно за вбивства, виконував її рід убитого; в) кара смерти, — дуже рідко (під грецьким впливом). Дуже ґрунтовні закони були про власність, торговлю, кредит. Законодавство в значній мірі було до послуг багатих верств, але не допускало теж до гноблення нижчих суспільних кляс.

§ 39. Церква. Ярослав опікувався церквою через її вагу в державному житті. Київським митрополитом став уперше Українець Іларіон, проповідник та письменник. Царгородський патріярх хотів зробити митрополитом Грека, але Ярослав добився таки свого. Од цього часу в Київі засідали Українці митрополити. За часів Ярослава васнувалася Печерська Лавра, вогнище чернецтва й церковної освіти. Основником Лаври був Антоній, що постригся на горі Атос, головним орґанізатором — Теодозій. Лавра зробила багато послуг українській культурі: переклади та переписування книг; історичні літописи, Нестор літописець.

§ 40. Мистецтво. Ярослав поширив Київ („новий город") і прикрасив його новими будовами. Собор св. Софії, на взірець

церкви св. Софії в Царгороді, з багатими різьбами й іконами, мозаікою. Золоті Ворота. Будови в инших містах.

§ 41. Заповіт і смерть Ярослава 1054 р. Ярослав, перед смертю поділив Україну на князівства, між синів; найстарший син мав заступати батька. Ярослав умер 1054 р. Його домовина є до цього часу у церкві св. Софії в Київі. В історії названо його Мудрим.

§ 42. Характеристика часів Володимира І та Ярослава І. Заходи князів велися головно в оцих напрямах: 1) через християнство держава дістала новий внутрішній звязок; 2) поширилася грецька культура (церковні обряди, письменство, школа, мистецтво); 3) поліпшено державний устрій (провінції під управлінням князів, законодавство); 4) забезпечено західні кордони держави від Польщі й південні — від степу; 5) закордонними зносинами піднесено значіння держави.

В. Поділ і занепад Київської Держави.

(1054—1240.)

Поділ Київської Держави.

§ 43. Поділ Держави 1054 р. Ярослав поділив 1054 р. Київську Державу межи пятьох синів: 1. Ізяслав дістав Київ, Турів, Новгород та Псков; 2. Святослав — Чернигів, Муром та Тмутаракань; 3. Всеволод — Переяслав і Ростов; 4. Ігорь — Волинь; 5. Вячеслав — Смоленськ. Инші волости дістали: 6. Ростислав (син Володимира Ярославича) — Галичину; 7. Всеслав (син Брячислава з бічної лінії) — Полоцьк.

§ 44. Українські князівства. Українські землі з того часу ділилися на оці головні та побічні князівства:

А. Київське: Київ, Білгород, Треполь (Трипілля), Вручий (Овруч).

Б. Турівсько-Пинське: Турів, Пинськ, Городок, Дубровиця, Клечеськ.

В. Чернигівське: Чернигів, Новгород Сіверський, Ста-

родуб, Трубчевськ, Вщиж, Гомій (Гомель), Путивль, Рильськ, Курськ, Вир.

Г. Переяславське: Переяслав, Остерський Городок (Остер).

Г. Волинське: а) Володимирське: Володимир, б) Берестейське: Берестє; Дорогичин, в) Червенсько-Холмське; Червень потім Холм, Белз, Бужськ (Буськ); г) Луцьке: Луцьк; ґ) Погорина: Дорогобуш, Шумськ, Пересопниця.

Д. Галицьке: Перемишль, Звенигород, Теребовля, опісля Галич, нарешті Львів.

§ 45. Старшинство Київського князя. Ярослав, хоч і поділив державу, бажав удержати її в цілости під одною владою. Своїм спадкоємцем він призначив найстаршого сина Ізяслава. Ізяслав мав княжити в Київі і як голова держави полагоджувати відносини межи князями: давати припоручення в загальних справах, скликати наради, провадити війни, судити й карати князів. По його смерти ця влада мала перейти на дальших київських князів. Голова держави не мав окремого титулу: деколи звали його старійшиною всеї руської землі, великим князем або й царем.

§ 46. Спадщина в Київській державі. Ярослав не завів порядку переходу спадщини на Київськім престолі. При одержанні спадщини керувалися двома принціпами: а) спадковости, б) сеніорату. А) Принціп спадковости заключався в тім, що по смерти батька князівство обіймав найстарший син, по ньому знов його перший син і т. д. При такому порядку спадщина переходила прямою дорогою і Київ удержувався в одній династії. Це було користно, бо розвиток держави міг іти без раптових перемін. Б) При сеніораті (старшинстві) княжий стіл переходить по черзі на братів князя, потім знову чергою на княжих синів. До Київа приходять все нові князі з ріжних династій; разом з тим безнастанно зміняється центральне управління держави та внутрішня й закордонна політика.

Між прихильниками спадковости та сеніорату велися довгі війни, що знищили Київ і розбили єдність держави.

Перші спадкоємці Ярослава.

§ 47. Ізяслав I (1054—1077). [10] Ізяслав, найстарший син Ярослава, князь без енерґії, не зумів удержати цілости держави. 1060 р. похід на Торків, степову орду, що прийшла на місце Печенігів. 1061 р. перший напад Половців. 1068 р. напад Половців на Київщину. Розрухи в Київі: Ізяслав прогнаний з Київа, на його місце князем [11] Всеслав, Полоцький князь. Ізяслав при допомозі Поляків вертається до Київа; Поляки забирають Перемишль. 1073 р. Ізяслав прогнаний вдруге, шукає допомоги в римського імператора Генрика IV та папи Григорія VII.

§ 48. Святослав II (1073—1076) [12] Святослав II, другий син Ярослава, чернигівський князь, зайняв стіл після другого прогнання Ізяслава. Проти нього виступав Теодозій печерський. Памятники письменства: Збірники Святослава (1073 і 1076 р.) Рід Святослава: чернигівська династія бажає слідом добути Київ на дідичне володіння й веде боротьбу з иншими княжими родами.

§ 49. Всеволод I (1079—1093). По смерти Святослава княжив втретє Ізяслав, після нього [13] Всеволод I, третій син Ярослава, переяславський князь. Він обєднав Київ, Чернигів, Переяслав та де-які північні землі. Проти нього боротьба „ізгоїв", молодших князів, що втратили свої землі. Династичні зносини з закордоном: донька Всеволода жінкою імп. Генриха IV, син Володимир жонатий з донькою анґлійського короля Гаральда та инш. Боротьба з Половцями.

§ 50. Святополк II (1093—1113). Любецький зїзд (1097). [14] Святополк II (1043—1113), син Ізяслава. Боротьба з Половцями та сином Святослава, Олегом „Гореславичем". 1097 р. Любецький зїзд (Любче к. Київа) рішає: а) принціп дідичности, — кожному князеві лишаються землі його батька; б) союз для оборони спокою межи князями; в) союз проти Половців. Осліплення Василька теребовельського, війна Святополка з галицькими Ростиславичами. Боротьба з Половцями

та кольонізація земель над Россю (Юріїв). 1113 р. смерть Святополка, погром Жидів у Київі за спекуляції з сіллю.

§ 51. Володимир II Мономах (1113—1125). Син Всеволода [15] Володимир II, прозваний Мономахом („єдиноборець“) од призвіща діда по матері, грецького царя Константина Мономаха. Спочатку був переяславським князем і вів завзяту боротьбу з Половцями (оповідання про хана Отрока та євшан-зілля); здобув таку славу, що віддано йому й Київське князівство. Мономах обєднав під своєю владою Київ, Переяслав, Турів, Волинь та деякі північні землі. 1116 р. зайняв землі над нижнім Дунаєм; тоді повстала леґенда, що Мономах дістав з Царгорода цісарські відзнаки (Мономахова шапка). Мономах підтримував жваві зносини з закордоном: його жінка була з Анґлії, син був жонатий з шведською королівною, доньки були віддані до Данії та Норвеґії; внуком Мономаха був славний данський король Вальдемар, так названий в честь діда. Закони Мономаха обмежують відсотки від позик, — звернені проти надужить капіталістів. Володимир Мономах написав „Поучення дітям“.

Боротьба за Київ.

§ 52. Боротьба за Київ. [16] Мстислав I (1125—1132) продовжував щасливе княження батька. По його смерти почалася довголітня боротьба за Київ межи трьома княжими родами: Мстиславичами, Святославичами й Мономаховичами (див. ґенеольоґічну таблицю й спис Київських князів). Князі в Київі були на переміну з тих родів.

§ 53. Мстиславичі. Нащадки Мстислава I бажали зробити Київ дідичним князівством у свойому роді; у цім змаганні підтримувала їх київська громада. Вони ділилися на дві лінії: Ізяславичів та Ростиславичів.

А) Ізяславичі були оці: [21] Ізяслав II (1146—1161 з перервами), син Мстислава воював проти Галичини в союзі з Уграми та проти Юрія Мономаховича; переміг

Юрія на Перепетовому полі (к. Київа) 1151 р. Його син [25] Мстислав II (1167—1169) в обороні торговельних шляхів воював з Половцями. Проти нього виступив Андрій суздальський й 1169 р. зруйнував Київ (див. § 58). З цього роду були також [27] Володимир III, [31] Ярослав II, [33] Унгвар, [42] Данило галицький.

Б) Ростиславичі: [23] Ростислав I, [28] Роман, [30] Рюрик, [36] Мстислав III, [37] Володимир IV, [38] Ізяслав IV, [41] Ростислав.

§ 54. Святославичі. З роду [12] Святослава II Ярославича, чернигівські князі вважали Київ своєю батьківщиною й бажали зеднати обидва князівства. [19] Всеволод II Ольгович (1139—1146), онук Святослава, вів боротьбу з Половцями. Його брат [20] Ігорь II (1146) убитий підчас народньої революції в Київі; [24] Ізяслав III; [32] Святослав III Всеволодич (1176—1194), боротьба з Половцями; [35] Всеволод III Чермний; [40] Михайло II.

§ 55. Мономаховичі. Молодші сини Мономаха та їх рід. Ця династія почала потім обмосковлюватися й хотіла не так княжити в Київі, як знищити давню столицю і підняти значіння московської землі. — Сини Мономаха були: [17] Ярополк II, [18] Вячеслав, [22] Юрій, — останній завзятий ворог Мстиславичів. З його руки княжили в Київі [26] Гліб, [29] Михайло I потім [39] Ярослав.

§ 56. Характер боротьби. Кожна династия старалася здобути Київ для себе. Але рідко коли змагання мали метою зеднати наново всі землі в одну цілість, обновити велику українську державу. Князі керувалися в своїх справах тільки партійними цілями, інтересами своеї династії й рода, — не добробутом всеї української землі. Державна думка занепала зовсім. Навіть ці князі, що бажали запанувати в Київщині, уважали Київ за другорядний город, а центр своеї сили бажали перенести до своїх провінціяльних земель. Втрачений був державний звязок з князівствами. Поодинокі землі відокремлювалися й жили самостійним життям, до сусідів ставились недовірчиво

й вороже. У своїх чварах князі ні на що не зважають. Дуже часто одні князі проти других кликали на поміч чужинців, — Половців, Угрів, Поляків і ин. Цей період історії України названо періодом княжих усобиць.

Занепад Київа.

§ 57. Початки Московщини. Над горішньою Волгою й Окою проживали фінські племена поганської віри з низькою культурою. Межи ними поселялися північні Словяне й переймали від фінів багато рис з побуту та немало фізичних і духових прикмет. Так витворився московський народ. Князі з роду молодших Мономаховичів почали орґанізовувати ці землі, закладаючи городи, як Суздаль, Володимир над Клязмою, після Москву („моск-ва" по фінськи „гнила вода").

§ 58. Зруйнування Київа Москвинами 1169 р. 1169 р. Суздальський князь Андрій Боголюбський напав на Київ, здобув город і знищив його по варварськи, забираючи всі коштовні річі до своїх Московських земель. Напад та руйнування було уряджене зі свідомою метою, — знищити давній центр культури й дати перезагу північним, московським землям над південними, українськими. З того часу Київ не міг уже піднестися до давньої могутности.

§ 59. Половці. По Печенігах (§ 30, 36) і Торках (§ 47) к. 1061 р. українські степи зайняла орда Половців. Вони кочевниками були, не знали хліборобства, жили зі скотарства та військової здобичі. Їх напади знищили південні кордони України так, що важко було удержувати українські городи на р. Росі. Торговля з Чорним морем припинилася зовсім, — користалися з цього Московські землі на Півночі. У боротьбі з Половцями визначилися Всеволод I, Святополк II, Володимир II Монамах, Мстислав II, Святослав III і инші. В 1185 р. був нещасливий похід Ігоря Святославича новгородського князя з Чернигівщини, оспіваний в „Слові о полку Ігоря". Напади Половців збільшувалися тому, що деякі князі кликали половецькі ватаги на поміч

проти своїх противників. Але потім через постійне сусідство з культурною Україною Половці втратили деякі дикунські риси, привикли до осілого життя й хліборобства та стали приймати християнство.

§ 60. Перший прихід Татар 1223 р. 1223 року в степи над Доном та Азовським морем прийшли Татаре, або Монґоли, дика орда з Азії й напала на Половців. Князі вирішили дати Половцям допомогу, щоб не допустити до України ще гірших кочовиків. Але в бійці над Калкою (к. Маріуполя) не пощастило, — кільканадцяйтьох князів полягло в бою. Татаре потім відійшли знову до Азії.

§ 61. Другий прихід Татар. Зруйнування Київа. 1240 р. 1239 року Татаре вдруге прийшли до Европи, знищили під проводом хана Бату московські землі та напали на Україну. Вони здобули Чернигів і Переяслав потім 1240 р. прийшли під Київ. Київ боронив воєвода Дмитро, присланий з Галичини від князя Данила, що тоді мав протекторат над Київщиною. Татари перемогли (упадок Десятинної церкви) і 6 грудня 1240 здобули столицю України. Звідси пішли дальше на захід, на Волинь та Галичину.

§ 62. Причини занепаду Київської Держави. Київська Держава занепала через ріжнородні некористні обставини. А) Внутрішні причини: а) поділ на князівства, що ослабив сили держави; б) невпорядкування спадщини на Київськім столі, що приводило до боротьби межи князів; в) брак державної думки й перевага партійних, династичних інтересів; г) ослаблення економичного життя через безперестанні війни; ґ) розроблення й занепад української армії. Б) Зовнішні причини; д) напади степових орд (Печенігів, Торків, Половців), що не дозволяли спокійно розвиватися державі; е) збільшення московських князів, котрі бажали знищити Київ; є) напад Татар.

Г. Галицько-володимирська Держава.
(1200—1340 р.)

§ 63. Волинь. Волинь в давні часи заселяло племя Дулі-

бів. Найдавніший город був Волинь над Бугом, потім на заході повстав Червень, на сході Луцк. За Володимира Великого закладено Володимир. Волинь часто була в руках Київських князів. В половині XII в. відокремилася в осібне князівство в роді [21] Ізяслава Мстиславича. Внуком Ізяслава був Роман (син Мстислава), який злучив під своєю владою Волинь та Галичину.

§ 64. Галичина. У Підкарпатських землях найбільшим городом був Перемишль. Ці землі були недовгий час під владою Поляків чи Чехів (§ 23), 981 р. прилучив їх до Київа Володимир Великий. Потім Ярослав Мудрий знову боронив Галичину від Польщі й заклав Ярослав над Сяном (§ 35). По смерти Ярослава Галичина стала окремим князівством. Княжив тут Ростислав, онук Ярослава (к. 1064 р.), його рід зветься Ростиславичами (відріжнити галицьких Ростиславичів від Київських! див. § 53). Ростиславичі княжили в Галичині 1084—1200 р.

§ 65. Ростиславичі в Галичині. Підкарпатські землі зорґанізували три сини Ростислава: Рюрик, Володар і Василько (1084—1124). Вони княжили в трьох городах: Перемишлі, Звенигороді й Теребовлі. Своє князівство оборонили від Поляків та Угрів, що хотіли тут запанувати: 1099 р. угорські війська побито під Перемишлем. Володимирко (1124—1153), син Володаря, обєднав увесь край під своєю владою й столицею зробив Галич над Дністром; Дністер був тоді найважнійшим торговельним шляхом з Чорного моря до західніх країв. Од Галича весь край називається Галичиною.

§ 66. Наддунайське князівство. Братанич Володимирка Ростислав, вигнаний з Галича, заснував нове князівство над Серетом, Прутом та долішнім Дунаєм (у теперішній Бесарабії й Румунії). Головні городи були: Берладь та Малий Галич (тепер Ґалац). Ці землі відійшли до галицького князівства.

§ 67. Ярослав Осмомисл (1153—1187). Ярослав син Володимирка, переміг Поляків, Угрів та инших сусідів і поширив кордони Галицької Держави по Дунай. Він воював також з Половцями. Це був час великого значіння Галича; торговля

та добробут стояли найвище. На сині Ярослава, Володимирі (1187—1200) покінчився рід Ростиславичів.

§ 68. Галицько-володимирська держава. Роман (1200—1205). Після смерти останнього з Ростиславичів у Галичині став князем Роман волинський. Таким чином Галичина та Волинь зєдналися в одну Галицько-Володимирську Державу, яка істнувала 1200—1340 р. Роман бажав зміцнити княжу владу й вів боротьбу з сильним галицьким боярством, обороняючи міщан та селян. З воєн Романа значні походи на Половців. Литву та Польщу. Роман загинув 1205 р. в бою з Поляками під Завихостом (над Сяном). Роман дав початок династії Романовичів (1200—1340 р.)

§ 69. Галицькі чвари. Сини Романа, Данило й Василько при смерти батька були малими дітьми і не могли утриматися на престолі. Галицькі бояре бажали позбутися сильної династії Романовичів і кликали до себе ріжних слабших князів. В Галичині настав час 40-літньої хатньої війни. Сини Ігоря Святославича, славного героя „Слова“, бажали затвердити княжу владу та влаштували різню боярства, але бояре покарали їх смертю. Один з бояр, Володислав, на коротний час сам проголосив себе князем. З цього безладдя скористали сусіди, Польща й Угорщина і вирішили поділити Галичину поміж себе (умова в Спишу 1214 р.). Галицький престол дістався в руки Угрів (1214—1233); з того часу угорські королі носили титул королів Галичини й Володимирії (Galiciae et Lodomeriae rex).

§ 70. Данило (1205—1264). Після довгої боротьби Данило зміг вигнати чужинців зі своєї батьківщини, приборкати боярство й сісти на свойому престолі. Данило був добрим орґанізатором і завів новий устрій в Галичині. Дбав про зміцнення княжеської влади, пробував утримувати постійне військо. Свою владу поширив і на Київ та оселив там свойого воєводу Дмитра. Але його ширші пляни припинили Татаре, котрі після здобуття Київа 1240 р. знищили Волинь та Галичину. Данило був примушений їхати з поклоном до татарського хана, але не хотів визнати влади Татар, а почав зараз готуватися до бо-

ротьби з ними. Закладав нові городи: Холм, Львів. Навязав зносини з римським папою та Угорщиною, щоб улаштувати проти Татар хрестоносний похід. Немилосердно нищив „татарських людей“, — ці громади на Волині та Київщині, що визнали над собою татарський протекторат та вороже ставилися до української державности.

§ 71. Західні впливи. Галицько-володимирська держава межувала зі землями де була відмінна, латинська культура. Західні впливи йшли ріжними шляхами: через торговлю, через чузоземних кольоністів у містах, через військові походи. За Данила зносини з заходом збільшилися, до нових городів напливали міщане Німці, нові будівлі ставлено навзірець західніх, в державному житті приймалися західні форми та латинська мова. Щоб прихилити до себе римського папу, Данило згодився прийняти церковну унію з Римом і коронувався на короля короною, присланою од папи (в Дорогичині 1253 р.). Дбав увесь час про тісні політичні звязки з заходом. Його найстарший син, Роман, кандидував на австрійську корону по Бабенберґах. Романовичі могли зайняти в Европі становище Габсбурґів. Але Данило не втрачав також зносин з иншими краями, — для молодшого сина Шварна добув землі на Литві, — цим шляхом українська культура ширилася й у литовській державі. Данило умер серед боротьби з Татарами 1264 р.

§ 72. Спадкоємці Данила. По смерти Данила його держава знову поділилася на Ґаличину та Волинь, але згодом зєдналася наново. Лев I (1264—1300) старався прилучити до своєї держави Люблин та польське краківське князівство і здобув від Угорщини українські землі за Карпатами. Юрій I (1300—1308) заняв польські землі з городом Люблином та частину угорської України. 1303 року утворено окрему галицьку митрополію. Юрій титулувався як і Данило — королем. Лев II (1308—1323) вів боротьбу з Татарами й загинув у ній. Юрій II Болеслав (1323—1340), по матері з Романовичів, по батькові з польських мазовецьких князів, вихований в католицькій вірі, ширив західні звичаї й загинув отруєний боярами. На ньому

закінчився рід Романовичів та панування князів української династії.

§ 73. Характеристика Галицько-Володимирської Держави. Галицько-володимирська Держава має ось яке значіння в історії України: 1) державне життя продовжувалося ціле століття; 2) усталилися межі України від Угорщини, Польщі та Литви; 3) сфера впливів Української Держави дійшла по Дунай; 4) українська культура затвердилася на західніх прикордонних смугах нашої теріторії; 5) через зносини з заходом прийшли до нас західні культурні впливи.

Устрій та культура княжих часів.

§ 74. Теріторя Української Держави. Простір Української Держави змінявся в ріжні часи. 1) За перших князів до Київа належала область Дніпра та Новгород Великий; 2) Держава Володимира та Ярослава займала цілу східню Европу; 3) По смерти Ярослава Україна поділилася на князівства; 4) Галицько-володимирська Держава обєднала знову значну частину Української теріторії. Держава виходила завжди поза етноґрафичні межі. У Київській Державі побіч Українців були племена білоруські, московські, фінські. Галицько-володимирська Держава мала характер переважно український, але й тут були частини теріторії литовської, білоруської, румунської. За часів розцвіту держава намагалася забезпечити собі природні, ґеоґрафічні межі (походи на Чорне море, на Дунай, за Карпати, над Вислу, за Припять, на Каспій).

§ 75. Законодавча влада. Спочатку на Україні державною формою була абсолютна монархія. Князь правив без контролі народа; але з часами, коли влада князя ослабла, в законодавстві брала участь громада. 1) при князі була постійно боярська рада або дума, котрій князь доручав рішати біжучі державні справи. 2) у важнійших справах князь скликав віче, в якому брала участь уся громада. Иноді сходилося віче без зазиву князя, навіть проти його волі. До компетенції віча

належали справи мира й війни, реформа управління, деколи вибір князя. Але віче не розвинуло постійних форм діяльности та не проявило спосібности в управлінні державою.

§ 76. Адміністрація. Виконуюча влада була в руках князя, який правив сам, або через урядовців. Важнійші уряди: тисяцький або воєвода провадив військо; дворецький заряджував двором та вів суд; печатник — вів княжу канцелярію; посадники рядили по містах; тіуни або тивуни, нижчі судові урядовці; митники збирали торговельні оплати; городники доглядали замків і инш. Міські та сільські громади мали самоуправи. Судова влада (див. § 38.)

§ 77. Державні прибутки. В тім часі не було розмеження приватної княжої каси від державного скарбу. Державні прибутки були такі; а) полюддя — спочатку обовязок удержувати князя з дружиною підчас обїзду землі, потім податок в натурі. б) дань в натурі, шкурами, медом, худобою, збіжжам. в) судові кари засуджених („вири“). г) торговельні оплати.

§ 78. Військо. Військо було подвійне: 1) дружина, постійне військо на княжому удержанні; 2) загальне ополчення всеї землі підчас нападу ворога. Через поділ держави армія розбилася й ослабла. Українська військова фльота була в найбільшому розвитку в Київі за перших князів, підчас походів на Чорне море; після занепала, коли степові орди перепинили комунікацію з морем. У Галичі була мабуть тільки торговельна фльота. До деякого розвитку дійшла фльота у наддунайських князівствах.

§ 79. Поділ населення. Суспільний поділ населення був такий: 1) вільні, — ділилися на а) привілейованих бояр і б) непривілейованих селян або смердів, міщан та церковних людей. Бояре (спочатку „боляре“ од „більший“) були великими земельними власниками й вищими урядовцями. Боярин урядовець був привілейований — за його голову плачено подвійну кару. Смерди (назва неясна) це вільні та самостійні селяне, дрібні власники. Міщане — дрібні купці й ремісники. Церковні

люде приналежні до церкви, не тільки духовні але й їх родини. 2) напіввільні — ізгої, сярби, закупи: це безземельні селяне, що працювали на чужих землях та залежали од панів. 3) невольники — рабн з бранців, взятих до неволі підчас війни, або з закупів, що за несплачені борги попали в рабство.

§ 80. Суспільна політика. Княжа влада тих часів спіралася звичайно на багатих верствах, великій земельній власности та великім купецтві. Багато воєн велося в інтересах торговлі. Законодавство охороняло інтереси багатих кляс. Але князі розуміли також, що основа держави є в середніх верствах, в селянстві та міщанстві й старалися оборонити ці кляси перед гнітом боярства та капіталістів (див. § 19, 38, 51, 68).

§ 81. Культура. Тодішня держава не виявляла такої ініціятиви в культурних справах, як тепер. Иноді князі розвивали свою діяльність на ниві шкільництва, бібліотек, письменства, мистецтва. Культура знаходилася здебільше під опікою церкви, тому й прийняла церковний характер (див. § 27, 28, 39, 40, 48). Але в найгарніїших творах літератури й мистецтва того часу пробивається сильно державний та патріотичний характер (Слово о полку Ігоря, літописи, Собор св. Софії).

III. Україна під Литвою та Польщею.

(1340—1648).

А. До Люблинської унії.

(1340—1569).

§ 82. Галичина під польською владою. По смерти останнього галицького князя Юрія II Болеслава 1340 р., галицькі бояре вибрали володарем литовського князя Любарта Дмитра. Од його імени правив Галичиною боярин Дмитро Дедько. Але рівночасно польський король Казимир у союзі з угорським королем Людвиком напав на Львів і забрав княжий скарб (м. инш. княжі корони та инші реґалії). Тоді розпочалася боротьба між Польщею та Любартом за Галицько-володимирську державу. Волинь лишилася при Литві, Галичина дісталася Польщі, потім

на короткий час Угорщині, врешті 1387 р. польська влада утвердилася тут на довгі часи.

§ 83. Польське панування. За часів польського панування в Галичині було багато змін. Галицькі бояре стояли на боці Литви, тому Казимир сконфіскував їм маєтности та віддав їх польським панам. По містах підтримував чузоземних кольоністів, Поляків та Німців і намагався усунути Українців од торговлі та промисловости. Пізнійші королі вели ту саму політику, — нищення Українців та насаджування польських елементів. До того прийшло ще релігійне переслідування православних. В короткому часі Галичина почала втрачати український характер та приймати польський. Зі старих національних інституцій пощастило задержати на якийсь час іще тільки одну церкву. Галицька митрополія, скасована 1347 р., була відновлена 1370 р.; але 1458 р. злучено її знову з Київського митрополією.

§ 84. Українські землі під Литвою. Литовська держава зорґанізувалася в XIII в. й спочатку намагалася підбити ближчі білоруські та українські землі. Галицько-володимирські князі відносилися до цього неприхильно. Роман та Данило вели війни з Литвою. З України та Білорусі йшло на Литву християнство грецького обряду та сильні культурні впливи. Деякі Литовські князі прийняли навіть білорусько-українську мову. Підчас занепаду Київської Держави до Литви перейшли північні українські землі, Дорогичинська та Берестейська, далі турівсько-пинська. 1340 року Литовці зайняли Волинь і Поділля; 1350 р. Київщину та Чернигівщину. Литовські князі не зустрічали на Україні ніякого опору, бо вони були православної віри й шанували місцеві звичаї („Ми старини не рухаємо, новини не вводимо“). Одинока зміна, яку були завели це, що великі земельні власники були зобовязані до постійної військової служби. Українці мали в литовській державі рівноправність та широку участь в урядуванні.

§ 85. Поділ українських земель. По занепаді Української Держави наші землі війшли в склад ріжних держав. 1400—1500 р. утвердився такий поділ:

а) до Польщі належала Галичина, що ділилися на воєводство руське з холмською землею й воєводство белзьке, та західнє Поділля.

б) до Литви: дорогичинська земля (Підляшша), Берестейщина, Волинь, східнє Поділля, Пинщина, частина Чернигівщини.

в) до Московщини відійшла в 1470—1500 рд. більша частина Чернигівщини та пізнійша Слобожанщина. (Московські князі починають тоді мати претенсії на всі українські землі та титулуються „ґасударямі всєя Русі“).

г) Татаре осіли на Кримі (столиця Бахчисарай) та кочували в чорноморських степах; кордоном кримських володінь вважався нижній Дніпро.

ґ) Турки по здобутті Царгорода 1453 р., зайняли також чорноморські побережжа, м. инш. країну між гирлом Дністра (замок Акерман — Білгород) і Дніпра (замок Очаків).

д) до Молдави (під турецьким протекторатом) належала теперішня Бесарабія та Буковина.

е) Угорщина затримала в своїй владі закарпатські українські землі.

§ 86. Унія Литви з Польщею. Відносини в Литовських землях почали змінятися. Литовський князь Ягайло став польським королем. Дві держави війшли в персональну унію (кревська унія 1385, городельська унія 1413 р.). Під впливом Польщі на Литві поширилося католицтво в латинському обряді, котре стало привілейованою вірою. На православних Українців прийшли політичні обмеження.

§ 87. Українські державні змагання на Литві. Українці стали до оборони своїх давніх прав на Литві. Головою опозиції був спочатку брат Ягайла, Свитригайло, котрий 1432—1435 вів боротьбу проти польської партії. В боротьбі не пощастило, але Українці де-що здобули: Київ віддано в управління зукраїнізованому князеві Олельковi. Згодом литовсько-польський на-

прям зміцнився, тоді 1481 р. українсько-литовські князі зробили змову проти своїх ворогів та хотіли захопити владу на Литві й Україні в свої руки; змова не вдалася, — деяких князів покарано смертю. Ворожнеча обох партій збільшилася, — князі, що мали маєтности на сході, почали переходити під протекторат Московщини. 1507—1508 р. орґанізував змову князь Михайло Глинський, освічена людина, що вчився військової справи на заході; він увійшов у зносини з Татарами та Московщиною. Але повстання не мало успіху, — Глинський втік до Москви. Це була остання спроба литовсько-української аристократії оборонити українську державність на Литві від занепаду.

Б. Литовсько-польська держава.
(1569—1648 р.)

§ 88. Люблинська унія 1569 р. По довголітніх переговорах на соймі в Люблині 1569 р. переведено остаточну унію Литви з Польщею. На місце персональної унії прийшла реальна, — обидві держави мали творити одну, неподільну цілість, з одним королем та одним соймом; Литві залишено лише окремих міністрів. Литовські та українські пани не хотіли признати унії (з Українських виступали проти неї особливо кн. Вишневицький та инші), але унію переведено проти їх волі. Рівночасно Поляки прилучили до себе більшу частину українських земель: Підляшша, Волинь, Київщину.

§ 89. Новий поділ українських земель. По Люблинській унії прийшов новий поділ та орґанізація українських земель. Цей поділ лишився 1569—1648 р. (з деякими змінами).

а) до Польщі належали: воєводство руське з холмською землею, воєв. белзьке, воєв. підляшське, воєв. волинське, воєв. подільське, воєв. Київське, воєв. браславське. 1635 р. відійшло од Московщини воєв. чернигівське.

б) При Литві лишилося тільки воєв. берестейське. Инші землі (див. § 85.)

§ 90. Устрій литовсько-польської держави. Законодавчу владу в державі мав король разом з соймом. Сойм скла-

дався з послів, вибраних шляхтою та з сенату, до котрого входили вищі урядовці та вище духовенство. З часами королівська влада дуже ослабіла й державою керувала шляхта (тому Польщу називали „речю посполитою“ — республікою). Держава ділилася на Корону (польське королівство) та Литву (литовське вел. князівство), що мали свої окремі уряди. Вищі урядовці (міністри) були: великі та надворні маршалки, що стерегли особу короля; великі канцлери й підканцлери, котрі вели закордонні справи; гетьмани великі й польні, що провадили військо; великі та надворні підскарбії. Провінціяльні влади були: воєвода, каштелян, староста, підкоморій, суддя, хорунжий, стольник та инш.

§ 91. Суспільний поділ. У Польщі утвердився поділ населення на стани (кляси), гостро розмежені межи собою. Ці кляси були: 1) шляхта або лицарство, 2) духовенство, 3) міщанство, 4) селянство. Шляхта та духовенство латинське були привілейованими верствами; міщанство та православне духовенство було вільне, але не мало участи в державній владі; селяне були залежні від шляхти.

§ 92. Шляхта. Шляхта на Україні повстала з шляхти, яка прийшла з польських земель та з бояр, що дістали шляхетські привілеї. Привілеї шляхти були: виключне право на земельну власність; 2) участь у державному урядуванні; 3) звільнення від податків; 4) особисту незайманість та инш. Відзнакою шляхтича був герб, спадковний родинний знак.

§ 93. Українська шляхта. Українська шляхта законом була зрівняна з польською, але в житті зустрічала багато обмежень, особливо через релігійні відносини. Через те багато шляхетських родів кинуло православну віру, перейшло на латинство й спольщилося. Найслабша була українська шляхта в Галичині, сильнійша в східніх землях. На Волині, Київщині, Браславщині та Берестейщині урядування велося українською мовою. Своїх національних прав українська шляхта боронила на соймиках та соймі (славна промова Лаврентія Деревинського на соймі 1621 р.). У Галичині в першій половині XVI в. українська шляхта спробувала

виступити проти Польщі при допомозі Молдави, але успіху не мала. Шляхетські роди мали велике значіння в загальнім житті. З них виходили урядовці, вище духовенство, потім також козацькі гетьмани та старшини (Сагайдачний, Хмельницький, Виговський, Мазепа та инші).

§ 94. Селяне. Частина вільних селян, що були в давній українській державі, перейшла у дрібну шляхту (т. зв. загонова або ходачкова шляхта); в більшости стали шляхетськими підданими. Кріпацтво або панщину в українських землях заведено поволі протягом XV та XVI в. Кріпацтво обіймало такі явища: 1) селянин був вийнятий із влади держави й підлягав владі та судові пана; 2) не мав особистої волі та права переходу; 3) його право на земельну власність було обмежене або знесене. Панщина в деяких околицях була лекше, де инде важча. Панські утиски викликали селянські повстання (перше відоме повстання Мухи 1490 р. в Галичині), розвій розбишацтва (опришки в Карпатах); потім зміцнили козацькі рухи.

§ 95. Міщане. Значнійші міста мали т. зване маґдебургське право, — були виключені з під влади урядовців, мали свою автономію та підлягали просто королеві. Містом правила державна рада з (презідентом) бурмистром на чолі; суд одправляли лавники під проводом війта. Ремісники були зорґанізовані в цехи. Міста мали торговельні привілеї й могли дійти до економічного добробуту; але були виключені від управи державою. Православні Українці терпіли в містах ріжноманітні обмеження: не допускали їх до ради й суду, не приймали до цехів, не дозволяли вести торговлю та купувати будники в місті; ці обмеження були на релігійному полі.

§ 96. Церква. Православна церква була зорґанізована так, як за княжих часів. Головою української церкви був Царгородський патріярх, йому підлягав київський митрополит (він жив якийсь час у Новгородку на Литві). Єпископства (єпархії) на Україні були: 1) Київське, 2) луцьке, 3) володимирське, 4) галицьке, 5) перемишлське, 6) холмське, 7) чернигівське, 8) турово-пинське. Для важнійших справ відбувалися церковні собори.

Православна церква не мала в Польщі рівноправности з римо-католицькою та терпіла важкі обмеження: українське духовенство не мало представництва в сенаті, вищі духовні посади обсаджував король своїми кондидатами; нижчі уряди часто переслідували Українців із-за релігійних причин.

§ 97. Брацтва. Православна церква була єдиною українською інституцією, тому коло неї почалася нова національна організація, брацтва. Брацтва, це були міщанські товариства, що спочатку опікувалися церквою; вони дбали про порядок в церкві, купували свічки, ікони, книги та инш. Потім вони почали ширшу організацію на релігійному полі: почали наглядати за єпархією, дбали про піднесення церковною життя, потім перейшли до просвітньої праці та політичної діяльности. Найбільше значіння мало львівське брацтво, що 1586 р. од патріярхів дістало імя Ставропігії (Оборони Христа) та незалежність од місцевих єпископів; потім брацтва в Київі, Луцьку та инш. Брацтва закладали шпиталі для убогих, каси, школи, друкарні, книгарні.

§ 98. Школи. Українські діячі побачили, що занепад України має причину в низькому рівні освіти та почали закладати школи. Першу середню школу, академію, заклав князь Констянтин Острожський в Острозі к. 1850 р.; потім закладено гімназію у Львові, потім у Київі (1616 р.) та майже у всіх великих містах. Програм шкіл прийнято західній, але особливу увагу звернено на предмети потрібні в українському житті, особливо на грецьку мову, щоб підтримати культурні зносини з Царгородом. Учителями були побіч місцевих сил учені Греки. Мета школи була стримати латинізацію та польонізацію й покласти підвалини для української культури.

§ 99. Друкарні. У Львові 1573 р. заклав першу друкарню українську еміґрант з Московщини Їван Федорович; її закупила потім Ставропігія. Тоді закладено було також друкарню в Острозі, пізнійше в Київі. Друкарні видавали найбільш потрібні богослужебні книжки та шкільні підручники (повна Біблія в Острозі, грецька граматика Адельфотес у Львові).

§ 100. Церковна унія. Хоча праця на просвітньому та видавничому полі піднялася високо та дала користні наслідки, становище православної церкви було дуже важке. Її значіння підкопували своєю пропаґандою єзуїти, яких підтримував ультракатолицький король Жиґмонт III. Між самими православними велася боротьба через суперництво брацтв з єпископати. Відчувалась потреба ґрунтовної реформи. Українські владики на соборі в Бересті 1595 р. несподівано вирішили прийняти унію з Римом (головні діячі Іпатій Потій та Кирило Терлецький). Цим кроком вони думали охоронити та забезпечити українську церкву од переслідувань у польській державі та рівночасно завести кращу внутрішню орґанізацію церкви на латинський взірець. Але несподіване переведення унії викликало опозіцію брацтв, загалу духовенства та народу. Українське громадянство розбилося на два табори, православних та уніятів, які вели боротьбу за церковні справи.

§ 101. Характеристика українського життя. Поділені на верстви Українці, під延 пануванням Польщі лишилися без державного піклування. Українська шляхта намагалася спочатку підняти повстання при допомозі сусідніх держав, потім на соймах боронила прав Українців. Нову культурну орґанізацію почало міщанство в брацтвах. Школи та видавництва підняли культурний рівень життя. Але нещасливий релігійний поділ звернув усі сили на партійно-церковні питання та знесилив українське громадянство.

В. Початок Козаччини.
(1500—1648).

§ 102. Татарські напади та оборона кордонів. Давня татарська орда розбилася на частини й одна з них оселилася на Кримі. В кінці XV в. почалися нові великі походи Татар на сумежні землі. 1842 року хан Менґліґерай зруйнував удруге Київ. Татаре йшли на українські землі трьома головними шляхами: Чорним (між Дністром та Богом), Кучманським (між Богом та Дністром), Муравським (по лівому боці Дніпра), Оборона українських земель була заслаба; кодронні фортеці Камянець, Браслав,

Черкаси, Остер були укріплені слабо. Великі простори лишалися безоборонні підчас нападів кочовиків.

§ 103. Початок козаччини. Країну над нижнім Дніпром, нижче порогів, прозвано Запорожжам або Низом. Весною та літом йшли туди з міст люде ріжних верств на полювання та рибальство. Вони постійно зустрічалися з Татарами та воювали з ними. Пізнійше частина їх лишилася на Запорожжі й на зиму та орґанізувалася в озброєні ватаги. Тих промисловців-вояків названо козаками (козак по татарськи — завзятець, юнак) або Запорожцями. У перше зявляється назва козаків к. 1500 р.

§ 104. Початки Січі. Кращу військову орґанізацію дали козакам ріжні ватажки, найбільше зі шляхти, що йшли на Запорожжа для здобичі та слави. Князь Дмитро Вишневецький, родом з Волині, коло 1550 р. заклав на Малій Хортиці оборонний замок, який названо Січчу (од „сікти“, — укріплення були з дерева). Цю Січ зруйнували Турки. Потім закладено нові Січі на Томаківці та Базавлуці або Микитинім Розі. Козаків звано Січовиками.

§ 105. Козацький устрій. В кінці XVI в. витворився на Січі окремий устрій. Козаком був кожен, без ріжниці стану, кого прийнято до Січі. Козаки ділилися на „старих“ досвідчених у війні та молодиків „новаків“. Законодатним орґаном була рада, до котрої належали всі козаки. Рада вибирала та скидала старшину, вирішала про війну та мир, вела закордонні зносини, судила більші злочини. Виконуючі орґани були: гетьман та старшина. Гетьман (відзнаки: булава й бунчук) — найвищий володарь та управитель; підчас походу — диктатор, що мав право карати смертю. При гетьмані був писарь, суддя, осаули (штабові старшини), обозний. Військо ділилося на полки по 500—1000 чоловіка з полковниками, сотні з сотниками та курiні з отаманами на чолі.

§ 106. Реєстрові козаки. Литовський та потім польський уряди думали зробити з козаків правильне військо та ужити їх до оборони кордонів од Татарів. Але через недостачу грошей та ініціятиви набрано спочатку (к. 1570 р.) тільки 500

козаків. В пізнійші часи число їх збільшилося до 6000. Тих козаків записано в один спис або реєстр, звідціля назва реєстрові. Реєстрові козаки проживали в городах і тому названо їх також городовими. Більшість козаків залишилася по-за реєстром, — Поляки звали їх свавільними.

§ 107. Козацький стан. Козаки належали спочатку до ріжних станів, до міщанства, селянства, шляхти. Потім вони почали вважати себе окремою верствою. Реєстрові козаки мали од короля окремі привілеї: 1) незалежність од звичайних урядів; 2) окрему управу та суд; 3) волю від податків. Загал козаччини вважав ці привілеї або вільности своїм правом та готовий був боронити їх з шаблею в руках.

§ 108. Війна з Татарами та Турками. З Запорожжа козаки вели безперестанно війну з Татарами в степах та де-коли ходили на турецькі замки над Чорним морем та в Молдаві. У тій боротьбі здобули собі військовий досвід та зброю. З перших ватажків відзначилися Богдан Ружинський, що загинув при облозі турецького замку Ісламкермена (Аслангородка) на нижньому Дніпрі 1576 р. та Їван Підкова, що ходив на Молдаву і був покараний смертю у Львові 1578 р.

§ 109. Причини воєн із Польщею. У тих війнах козаччина зросла в числі й силі, та розпочала війни з польським урядом. Причини воєн були: 1) соціяльні, — козацький рух ширився межи міщанством та селянством; Поляки вважали цей рух небезпечним для цілости держави; 2) політичні, — козаки вели свої походи, як окрема держава та приводили до непорозуміння між Польщею та Турками й Татарами. У перших козацьких війнах не було ще релігійних та національних мотивів.

§ 110. Косинський, Лобода, Наливайко. Криштоф Косинський, родом шляхтич, 1591—1592 вів боротьбу з Констянтином Острожським та иншими панами; побито його під Пяткою на Волині. 1596 р. проти шляхти та уряду виступив Федір Лобода з Запорожцями та Северин Наливайко з ватагами ріжних людей; по довгій війні на Правобережжі, розбито їх під Солопицею коло

Лубень; Наливайка покарано смертю у Варшаві. У пізнійших переказах ці ватажки стали героями релігійної боротьби православних з католиками.

§ 111. Петро Сагайдачний (1614—1622). По перших невдачах у козаків узяла верх поміркована партія, яка бажала в згоді з урядом вести козацьку політику. Головою її був Самійло Кішка (1600—1602), що загинув у боротьбі зі Шведами під Феліном в Лівонії (дума про нього не має історичної підстави). Після нього проводирем поміркованих був Петро Конашевич Сагайдачний (1614—1622) дрібний шляхтич з Галичини, вихованець Острожської академії. Досвідчий полководець, зорґанізував запорожське військо в дісціпліновані полки й вишколював його в походах на Татар та Турків. Особливу славу здобули козаки своїми походами на море. 1614 року ходили на Трапезунт та Синопу в Малій Азії, 1615 на Царгород, 1616 р. на Кафу на Кримі. 1621 р. Сагайдачний зі 40.000 козаків дав поміч Полякам проти Турків під Хотином і розбив турецьке військо, але в цих боях був поранений та вмер 1622 р. Майно записав на школи.

§ 112. Участь козаків у релігійній боротьбі. Од берестейської унії боротьба між уніятами та православними велася безперестанно. Польський уряд стояв на боці уніятів та переслідував православних, навіть не дозволяв святити нових єпископів. Козаки спочатку не брали участи в церковних справах, заняті своїми соціяльними змаганнями. Але пізнійше навязано зносини між діячами православія та проводирями козаччини. Сагайдачний опікувався культурним рухом та взяв під протекторат війська церковну справу. Року 1620 за його почином єрусалимський патріярх Теофан висвятив кількох єпископів на опорожнені катедри і таким чином врятував православну церкву од загину. Од того часу Запорожці підіймали поруч соціяльних кличів також релігійні, що тоді лучилися з національними.

§ 113. Війна з Польщею 1625 р. Польський уряд бажав зменшити число козаків та завести певний реєстр, щоб козаччина не улаштовувала походів на море та не мішалася в

релігійні справи. Так прийшло до війни р. 1625. Козацьке військо під проводом гетьмана Жмайла боролася з Поляками під Криловом та над Куруковим Озером (під теперішнім Круковим). Поляки не могли здобути козацького табору, але козаки також не мали сили та мусили згодитися на 6-тисячний реєстр та ріжні обмеження. Новий гетьман Михайло Дорошенко (1625—1628) вів помірковану політику. Під його булавою козаки ходили тричі на Крим, підтримувати ханів Мехмет-Ґерая та Шаши-Ґерая проти турецької партії.

§ 114. Війна з Польщею р. 1630. Щоб утримати козаків у послуху, Поляки розклали військо на козацькій території. Надужиття цього війська викликали нові війни під проводом гетьмана Тараса Федоровича (в пізнійшій традиції названого Трясилом). Під Переяславом козаки розбили військо польського гетьмана Конецпольського (так звана Тарасова ніч). Поляки тоді признали козакам збільшення реєстру до 8000.

§ 115. Козацькі полки. Козацькі полки були спочатку в шести містах: 1) Черкаси; 2) Переяслав; 3) Канів; 4) Корсунь; 5) Біла Церква; 6) Чигирин; р. 1630 прийшли ще два полки 7) Лубні; 8) Миргород.

§ 116. Церковні та шкільні справи. Під пануванням короля Жиґмонта III православні терпіли великі переслідування; заходи шляхти та козаків не мали успіху. По смерти Жиґмонта III р. 1632 підчас безкоролівя козаки під проводом гетьмана Івана Кулаш — Петражицького підняли знову справу віри. Новий король Володислав, не такий завзятий католик, згодився на уступки. Затверджено дві митрополії, православну та уніятську. Православні затримали єпархії львівську, перемишльську та Луцьку (та мали дістати ще одну на Білій Русі), уніяти дістали єпископства володимирське, холмське та пинсько-турівське (та полоцько-витебське на Білій Русі). Православним київським митрополитом обрано Петра Могилу (1633—1647). Він визначився як орґанізатор церкви та опікун шкіл. Братська колеґія Київі піднялася на високий щабель, пізнійше названо її Могилян-

ською. Сучасний уніятський митрополит Рутський (1614—1637) зреформував чернецтво у василіянський чин та також пильно дбав про школи. Р. 1643 проектовано академію в Холмі, але Поляки не дали на неї згоди.

§ 117. Війни з Польщею 1635—1638. Для здержання козацьких походів на море, Поляки збудували твердиню Кодак коло Дніпра. В 1635 р. гетьман Їван Сулима зруйнував Кодак; за це покарано його смертю. Тоді почалися нові козацькі рухи під проводом Павла Бута (Павлюка) та Дмитра Гуні. У бійках під Мошнами та Боровицею 1637 р. не пощастило та козаки мусили підписати некорисну умову (писарем був тоді Богдан Хмельницький). Але війна піднялася знову на Лівобережжу. Гетьман Яцко Острянин оборонив Голтву від Поляків, але в бійці під Жовником не видержав; зрікся гетьманства та переселився на московську теріторію. Туди йшло багато українських переселенців та таким чином повстала українська Слобожанщина. Гетьманом став ізнову Гуня. Він перевів козацьке військо з-під Жовника над Дніпро та р. Старець, тут укріпився міцно та видержав довгу облогу Поляків. Але нарешті козаки капітулювали на дуже некорисних умовах (1638 р.): 1) реєстр зменшено до 6 тисяч; 2) скасовано уряд гетьмана та полковників, — старшиною мала бути шляхта; 3) козакам дозволено жити тільки в староствах черкаськім, корсуньськім та чигиринськім; 4) не вписані до реєстру мали стати панськими підданими. Це був важкий погром, що пригнобив козаччину на десять років.

§ 118. Характеристика козаччини. Козаччина в початках не мала характеру політичного та національного, а тільки суспільний. Козацькі змагання мали на меті оборону економичних та суспільних інтересів козацької верстви. Од часів Сагайдачного козаччина перейняла релігійні кличі та почала брати участь у культурній та політичній боротьбі, яку вела шляхта, духовенство та міщанство. Своєю участю козаки зміцнили український табор та дали йому можливість здобути де-які успіхи. Але козацькі сили були ще занадто слабі, щоб побороти Польщу. Перший період козацьких воєн закінчився нещасливо.

IV. Українська Держава під правлінням гетьманів.

(1648—1784).

А. До Андрусівського миру (1648—1667).

Богдан Хмельницький (1648—1657).

§ 119. Причини повстання. Причиною до нового руху між козаччиною були приготовлення короля Володислава IV до війни з Турками. Козакам король обіцяв скасувати обмеження 1638 р., збільшити реєстр та ріжні привілеї. Але сойм не ухвалив проєктів короля та козаки залишилися надалі в тяжкому становищі, під утиском урядників, війська та шляхти. Козакам відбирали маєтки, накладали на них великі податки та данини, гноблено всілякими заборонами. Зневірившись у своїх надіях на короля, козаки самі почали боротьбу.

§ 120. Богдан Хмельницький. Головою повстання став чигиринський сотник, Богдан Хмельницький. Він народився к. 1596 р., був з дрібного шляхетсько-козацького роду. Його батько, Михайло, чигиринський підстароста загинув у війні з Турками (під Цецорою 1620 р). Богдан попав тоді до неволі, але вийшов з неї по двох роках, оселився на батьківщині в Суботові коло Чигирина та почав господарити. Але чигиринський підстароста Чаплинський почав переслідувати його, знищив йому будинок і майно та побив сина. Хмельницький жалувався на нього в судах, але не дістав справедливости. Тоді з иншими козаками вирішив він розпочати боротьбу проти Поляків.

§ 121. Союз із Татарами. Польський уряд дізнався про наміри Хмельницького та козаків і наказав його заарештувати. Але Богдан виїхав на Запорожжя й розпочав тут орґанізовувати козаків. Щоб мати більшу силу він увійшов у союз з Кримським ханом та дістав татарську поміч під проводом Тугайбея. Тоді вибрано його гетьманом.

§ 122. Жовті Води та Корсунь (1648). Проти козаків пішов у степи Степан Потоцький з польським військом,

але Хмельницький 15 травня 1648 р. розбив його на Жовтих Водах (під Княжими Байраками). Реєстрові козаки, яких вислано проти Хмельницького Дніпром, перебили свою старшину та пристали до повстання. Головне польське військо з гетьманами Миколою Потоцьким та Калиновським козаки розбили під Корсунем 26 травня 1648 р.; польські ватажки з військом попали в полон.

§ 123. Пилявці. З Хмельницьким злучилися всі козаки, багато селян та міщан. Полковник Максим Кривоніс успішно воював з Яремою Вишневецьким ренеґатом та завзятим ворогом козаків. Гетьман бажав вести переговори, але як умер король Володислав, вирішив вести далі війну. Під Пилявцями на Волині зібралося нове польське військо під головуванням трьох полководців („перина, латина, дитина"). 23 вересня дійшло до бійки, Поляки були розбиті й мусили відступати. Козаки взяли велику здобич.

§ 124. Львів та Замостє. З Волині козацьке військо пішло до Галичини, де вибухло повстання проти Поляків (Семен Височан). Хмельницький оточує Львів, але не думає його нищити і прийняв одкупне від львівських міщан. Потім обклав Замостє в Холмщині та мав намір йти на Варшаву, де відбувалися вибори короля. Новий король Іван Казимир приступив до переговорів і Хмельницький згодився вернутися на Україну.

§ 125. Переговори з Поляками. Гетьмана вітали всюди по Україні, особливо в Київі, яко визволителя. Народ не хотів миру з Поляками. Польський король прислав тоді послів (Адам Кісіль, прав. шляхт.) до гетьмана і упросив його не руйнувати до краю польської держави. Р. 1649 у Переяславі Хмельницький згодився на тимчасове перемирря. Поляки признали козакам українські землі по р. Горинь. Але тоді-ж заявив гетьман, що має на думці визволити весь український народ аж по Вислу.

§ 126. Бій та мир під Зборовим 1649. Поляки виставили проти козаків нову армію. Але Хмельницький швидко 1649 р. прийшов до Галичини та оточив у Збаражі Ярему

Вишневецького. Король йшов обложеному війську на поміч; але Хмельницький так зручно розставив своє військо, що король мало не дістався до неволі й мусив просити у гетьмана милосердя. 19 серпня 1649 р. заключено під Зборовом мир на таких умовах: 1) король ствердив усі вольности козаків; 2) козацьке військо збільшено до 40.000; 3) віддав козацькій управі воєводства київське, брацлавське та чернигівське; 4) польське військо, жиди, єзуїти не могли вступати на цю теріторію; 5) всі уряди в цих землях мали перейти до православних; 6) київського митрополита допущено до сенату.

§ 127. Межі Української Держави. У Зборовськім мирі Польща признала самостійність східньої, козацької України. Хоча козаки признавали над собою владу короля, — в дійсности Українська Держава управлялася самостійно. Межі козацької держави були 1646 р. такі: на заході від Польщі р. Случ (до Припяті) та Мурахва (до Дністра); на півночі од Литви приблизно Припять та частина Десни; на сході од Московщини приблизно східня межа тепер. Чернигівщини та Полтавщини; на півдні од Криму нижній Дніпро; од турецьких земель та Молдави Бог та Дністер. (Пізнійше межі пересунулися на заході по Стирь та Горинь, на півночі до верхнього Дніпра).

§ 128. Поділ Держави. Козацька держава ділилася на полки. Полк це була певна теріторія, над якою мав владу полковник. Старі полки лишилися оці: 1) Черкаси; 2) Переяслав; 3) Канів; 4) Корсунь; 5) Біла Церква; 6) Чигирин; 7) Миргород. Крім цих утворено по правому боці Дніпра полки; 8) Київ; 9) Кальник (або Вінниця); 10) Умань; 11) Браслав; по лівому боці: 12) Чернигів; 13) Ніжин; 14) Прилуки; 15) Кропивна; 16) Полтава (Пізнійше повстали ще полки: 17) Паволоч; 18) Чавськ або Могилів [на Білій Русі]; де-коли були також 19) Турів; 20) Подільський полк; 21) Волинський). Полки ділилися на сотні з сотниками, до сотень належали городи, містечка та села з отаманами.

§ 129. Ґенеральна старшина. Головну управу держави мала при гетьмані ґенеральна старшина, до котрої належали:

ґенер. писарь; ґенер. обозний; два ґенер. осаули; два ґенер. судді. Ґенер. писарем став Їван Виговський, з роду православний шляхтич, чоловік великого талану, він був головним дорадником та помішником гетьмана. До уряду ґенер. старшини та полковників увійшло багато людей з української шляхти, котра підчас повстання своїм досвідом та освітою служила орґанізації держави.

§ 130. Внутрішня політика. В українському громадянстві були дві суспільні течії: одна прагнула до того, щоб скасувати шляхетське землеволодіння та рішуче змінити соціяльні відносини; друга бажала залишити давній устрій з невеликими змінами. Гетьман стояв по середині між обома напрямами. Він уважав головною підвалиною держави козаччину й згодився на те, щоб козаки володіли спустілими шляхетськими маєтками, але також не хотів нищити шляхти, бо бачив у ній поважний державно-творчий елємент. Шляхті, яка повернулася на Україну, залишено маєтки, самоврядування та суд, але під умовою, що признаватиме новий державний устрій. Гетьман не скасував кріпацтва, але також дбав про полекшання селянської долі й не дозволяв збільшувати панщини. Міста та міщанство під гетьманською владою лишилися без зміни, але у вільнійших відносинах, прийшов швидко добробут. Православна церква була тепер державною; але гетьман дбав про те, щоб митрополит не вмішувався в державні справи.

§ 131. Закордонна політика. У закордонних зносинах Хмельницький спірався на союз із Кримом. Хоча Татари не були певним союзником, цей союз був потрібний для забезпечення України від Польщі. Гетьман навязав зносини з Туреччиною, яка тоді була великою державою, та намагався придбати Україні поміч султана. Також підтримував зносини з васальними турецькими князівствами, Молдавою, Волощиною та Семигородом. Щоб мати свою партію в польській державі, Хмельницький навязав приязнь з литовськими маґнатами та придбав невтральність Литви підчас війни з Польщею. З Москвою відносини були не ворожі, але й не зовсім приязні, бо Хмель-

ницький переховував у себе самозванців, кандидатів на царський трон. У тім часі вислано також перше посольство до Швеції. Коло закордонної політики було дуже широке, гетьман виявив себе виликим політиком.

§ 132. Справа спадщини. Тиміш Хмельницький. Богдан бажав зміцнити утворену ним державу й найкращим шляхом до цього вважав спадковне гетьманство в свойому роді. У спадкоємці готував старшого сина Тимоша. Щоб підняти значіння сина, висватав йому за жінку дочку молдавського князя Василя Лупула Розанду. Але в Молдавщині почалася тоді війна й Тиміш загинув підчас облоги в Сочаві 1653 р. (похований в Суботові).

§ 133. Берестечко й умова в Білій Церкві 1651. Прикордонні спори на т. зв. лінії (межі од Польщі) довели до нової війни з Польщею 1655 р. У боротьбі в Краснім поляг брацлавський полковник Данило Нечай. Хмельницький ходив у Галичину, потім вернувся на Волинь та окопався в таборі під Берестечком. Перед головним боєм, татарський хан, підкуплений поляками, зрадив козаків, увязнив гетьмана та забрав з собою в степи. Через неприсутність гетьмана в козацькому таборі прийшов переполох та замішання й козацькому війську не пощастило. Хмельницький, вернувши з неволі, не міг врятувати справи та 28 вересня 1621 р. на мирі у Білій Церкві прийняв такі умови: 1) кількість козацького війська зменшено до 20.000; 2) козакам лишалася одна тільки Київщина, Чернигівщину й Браславщину забрали Поляки; 3) промовчано пункт Зборовського трактату про участь митрополита в сенаті та инш.

§ 134. Батіг. 1652 р. По берестецькій невдачі Хмельницький знову підготовив своє військо до боротьби. Поляки бажали попередити його наміри і гетьман Калиновський розпочав нову війну. Під Батогом (над Дністром) 2 червня р. 1652 Богдан з Тимошем та Татарами розбили Поляків так, що більша частина війська полягла на місці, поляг також і Калиновський. Цей бій знищив умови Білоцерківського миру; воєводства Брацлавське й Чернигівське лишилися при Україні,

козацький кордон знову вернувся на Случ. Р. 1653 Хмельницький ходив походом у Галичину під Жванець.

§ 135. Причини союзу з Московщиною. Постійні війни з Польщею вказували, що Поляки не думають зріктися України та хочуть знов її поневолити. Для оборони держави гетьман орґанізував усі сили, але українське населення було дуже знесилене й бажало спокою. Союзників Україна не мала: Татаре в небезпечній хвилині завжди зраджували козаків, Турки не хотіли мішатися до війни, прикарпатські князі не були досить сильні. Тому Хмельницький вирішив навязати зносини з Московщиною. Козаки вважали Московщину бажаним союзником. 1) Москвини були православної віри, і хоч обряди їх були в де-чому инші, не було причин до непорозуміння; 2) Московщина була в давній ворожнечі з Польщею; 3) царь мав добре військо. Але з другого боку козаки знали Московський абсолютизм та жадобу панування над иншими народами і це довго стримувало їх од звязків з Московщиною.

§ 136. Переговори в Переяславі 1654. Справу союзу з Московщиною вирішив гетьман зі старшиною; козацька рада в Переяславі в січні 1654 р. була дуже нечисленна й без обговорення прийняла це рішення. Тут-же відбулися переговори з Московськими боярами. Гетьман та старшина жадали, щоб царь склав присягу, що додержить вірно союз з Україною; бояре на це не згодилися та прирекли тільки, що царь своєю грамотою затвердить права та вольности України. Тоді запорожське військо зложило присягу.

§ 137. Договір у Москві 1654 р. Остаточні переговори між Україною та Московщиною відбулися в Москві, куди поїхали козацькі посли Тетеря та Богданович — Зарудний. У березні р. 1654 уложено умову між обома державами, що мала характер персональної унії: царь став протектором України, але Україна задержала свою державність. Царь ґарантував незалежність та самоврядування України, а саме: 1) Гетьмана та старшину вибирає рада; 2) Українські уряди й суд незалежні від московських; 3) податки на Україні збірає український уряд;

4) українського війська має бути 60.000; 5) залишається давній поділ на стани та їх привілеї. 6) Україна має волю міжнародніх зносин. Українці признали такі права царя: 7) удержувати в Київі воєводу та військову залогу для забезпечення міста від ворогів; 8) про закордонні посольства гетьман повідомляє царя; 9) також про вибір нового гетьмана військо повідомляє царя. На затвердження прав України царь видав свою грамоту.

§ 138. Війна з Польщею 1655—1656. Московське військо прийшло незабаром на Україну й осіло в Київі. Царь виповів війну Польщі. Р. 1655 розпочався новий похід проти Поляків. Українське та московське військо під проводом Хмельницького було під Львовом (друга облога та відкуп; казка Хмельницького про вужа та господаря). Ніжинський полковник Іван Золотаренко здобув Бихів та инші міста на Білій Русі та Литві. У тих війнах поширено теріторію української держави. На заході козацьке військо зайняло частину Поділля та Волині (по Стирь, Горинь та р. Студеницю), на півночі повіти Турівщини та Пинщини й велику частину Білої Русі (Могилів, Бухів Чавськ).

§ 139. Розрив із Московщиною. Союз з Москвою показав невдовзі свої некорисні наслідки. Царь не думав додержати своїх зобовязань і прагнув до того, щоб заволодіти справді Україною. У Київі проти волі гетьмана московський воєвода заклав твердиню. Підчас походу на Галичину царські воєводи бажали взяти здобуті міста під царську владу. Також Білу Русь царь уважав за свій край і хотів усунути звідци українські залоги. Нарешті Москва була готова зрадити Україну для згоди з Польщею: р. 1656 Поляки давали цареві польську корону, жадаючи для Польщі українських земель. Це показало козакам небезпеку союзу з Москвою; Богдан Хмельницький разом зі старшиною вирішив зірвати з Московщиною та утримати Українську Державу при допомозі инших союзників.

§ 140. Союз зі Швецією та Семигородом. Закордонна сітуація була для України корисна, бо проти Польщі виступала також Швеція та Бранденбурґія і готувалися инші

сусіди. Швеція мала інтереси противні Московщині (справа балтійських провінцій), — Хмельницький використав це й вирішив опертися на Швеції проти Москви. Р. 1657 прийшло до порозуміння між Україною, Швецією та Семигородським князем, Юрієм Раковці, проти Польщі й Москви. Польщу вирішено поділити так; що до України перейшли б усі українські землі. Уперше тоді Українці зазначили виразно свій ідеал зеднати всі українські землі в одній державі. Хмельницький вже не числився з Москвинами й вислав полковника Антона Ждановича на допомогу своїм союзникам (він ходив аж під Варшаву).

§ 141. Смерть Хмельницького 1657. Але Богдан Хмельницький був уже тяжко хворий. Щоб забезпечити будуччину держави, вирішив обрати гетьмана за свого життя: старшина вибрала гетьманом Богданового сина Юрія, молодого, недосвідченого хлопця, без талану. Богдан умер 6 серпня р. 1657. Поховано його в Суботові, але р. 1664 польський воєвода Чарнецький викинув з домовини його кости.

§ 142. Значіння Б. Хмельницького. Хмельницький був одним з найбільших орґанізаторів у нашій історії. Спіраючися на козацьку верству, при допомозі невиликого гуртку співробітників зпоміж козацької старшини та шляхти, він утворив велику державу, яка обіймала більшу частину українських земель та зайняла поважне місце в Европі. У цій державі зорґанізував адміністрацію, судівництво, військо, скарб. Був визначним стратеґом, зручним політиком, добрим господарем. У внутрішній політиці виявив помірковані погляди, у закордонній обіймав назвичайно широкий обрій, та намагався завжди до зміцнення могутности Української Держави. Його особа полишила в історії України незатертий слід, усі пізнійші гетьмани жили великою спадщиною ґеніяльного Богдана.

Гетьман Їван Виговський.

(1657—1659).

§ 143. Їван Виговський походив із шляхетського роду, вчився у Київській академії. За Богдана Хмельницького був

ґенеральним писарем та головним дорадником гетьмана. Щоб удержати гетьманство в сильних руках, старшина усунула молодого Юрія Хмельницького та вибрала на раді в Чигирині гетьманом Виговського; загальна козацька рада в Корсуні затвердила цей вибір.

§ 144. Внутрішня політика. Виговський спірався на поміркованих елементах та при їх допомозі намагався зміцнити гетьманську владу. Не скликав загальні ради; важнійші справи вирішав на раді старшини. Сам призначав полковників. У війську бажав знову завести дісціпліну та виключав з реєстру свавільних. Гетьман уважав себе єдиним репрезентантом держави й не дозволяв, щоб козаки та духовенство без його відома входили у зносини з Москвою.

§ 145. Бунт Пушкаря. Проти Виговського виринула опозіція з боку темноти, яка вважала його чужим чоловіком та боялася зросту старшини. Полтавський полковник Мартин Пушкарь при допомозі запорожського кошового Барабаша підняв зброю проти гетьмана; Виговський з вірними полками розбив його під Полтавою р. 1658.

§ 146. Розрив із Москвою. Пушкаря та инших невдоволених козаків підтримувала таємно Москва, бажаючи ослабити українську владу. Московські залоги на Україні укріплювалися та готувалися до виступу проти гетьмана. Москва бажала зломити умову з Україною. Виговський вирішив тоді здійснити плян Хмельницького та позбутися московського протекторату.

§ 147. Гадяцький договір 1658 р. У Гадячі 16 вересня 1658 р. Виговський заключив союз із Польщею на таких умовах: 1) Україна буде окремою державою при Польщі з назвою Великого Князівства Руського, до якого входили воєводства Київське, Брацлавське та Чернигівське; 2) головою князівства був гетьман, іменований королем із кандидатів, яких вибрало українське громадянство; 3) князівство мало своїх міністрів, скарб та монету; 4) українські депутати входили до польського сойму; 5) православна віра була зрівняна з католицькою; митрополит та 4 єпископи входили до сенату; 6) військо складалося з

30.000 козаків та 10.000 найманих; 7) київська академія та друга, яка мала бути закладена, зрівнювалися в правах з польською академією. Ця умова не була переведена в життя.

§ 148. Перша війна з Московщиною та Конотопська перемога р. 1659. На чолі запорожського війська з підмогою Криму та Польщі Виговський розпочав війну з Москвою. Наступ на Київ, де була московська залога, не пощастив; але під Конотопом у липні 1659 р. Українці розбили велике московське військо та взяли до неволі воєвод.

§ 149. Виговський зрікається гетьманства. Виговський не придбав собі сімпатій; його союзники Поляки та Татаре нищили Україну; народ не хотів вертатися під польське панування. Щоб не довести держави до загибелі, Виговський добровільно зрікся гетьманства під Германівкою в вересні 1659 р. (умер київським воєводою 16 березня 1664 р., розстріляний Поляками по обвинуваченню в зраді).

Гетьман Юрій Хмельницький.

(1659—1663).

§ 150. Юрій Хмельницький, син Богдана, людина без талану, обраний гетьманом за життя батька, уступив місце Виговському, вдруге дістав булаву в вересні 1659 р.; оточив себе досвідченими дорадниками Богдана та завдяки цьому його політика мала деякі успіхи.

§ 151. Підвалини політики. Юрій Хмельницький намагався: 1) затримати цілість української держави; 2) при допомозі Москви вдержатися проти Польщі; 3) зміцнити гетьманську владу та усунути московські впливи з України.

§ 152. Переговори з Московщиною. По виборі Хмельницький навязав зносини з московськими воєводами та поставив такі жадання: 1) вся Україна залишається під одним гетьманом; 2) до української держави належить частина Білорусі (Старий Бихів); 3) вибір гетьмана та инших урядовців переводиться вільно; 4) гетьман є одиноким репрезентантом держави й Мо-

сковщина зноситься лише з ним; 5) закордонні справи Україна веде самостійно; 6) московський воєвода з військом є тільки в Київі та не вмішується у внутрішні справи; 7) Київський митрополит залежний од царгородського (не московського) патріярха.

§ 153. Переяславський договір р. 1659. Москва не прийняла жадань Ю. Хмельницького; гетьмана зі старшиною хитрощами захопили московські воєводи та на раді в Переяславі 27 жовтня р. 1659 присилували підписати нові статті в доповнення статтів Богдана Хмельницького. Головні точки були: 1) гетьман з військом підлягає наказам Московщини; 2) московські воєводи мають бути в Київі, Переяславі, Ніжині, Чернигові, Браславі та Умані; 3) Білоруські землі належать до Москви; 4) полковників іменує гетьман на раді черні.

§ 154. Війна з Польщею. Союз з Московщиною Ю. Хмельницький хотів використати проти Польщі, щоб здобути давній кордон української держави по Припять, Горинь та Дністер. Війна покінчилася розбиттям московського воєводи Шереметєва р. 1660 під Чудновим (над Тетеревом); Поляки зайняли Правобережну Україну.

§ 155. Поділ України. Юрій Хмельницький намагався війти у зносини з Поляками на підставі Гадяцької умови, але Польща не хотіла дати Українцям таких широких прав. Хмельницький зложив булаву та постригся в ченці (з іменем Гедеона); невдовзі Поляки заарештували його та заслали разом з митрополитом Йосипом Тукальським до твердині в Марієнбурзі у Прусах. Україна поділилася на дві частини: правобережну, де став гетьманом Павло Тетеря, та лівобережну, де гетьманував Іван Брюховецький.

Гетьман Іван Брюховецький.

(1663—1668).

§ 156. Іван Брюховецький, служник при дворі Богдана Хмельницького, став на Запорожжу кошовим та проводирем черні.

Кандидатами до булави на Лівобережжу були свояки Хмельницького, наказний гетьман Яким Сомко та ніжинський полковник Василь Золотаренко. Але чорна рада в Ніжині 28 червня р. 1663 обрала гетьманом при допомозі Москви Брюховецького.

§ 157. Політичні погляди. Брюховецький спочатку виступив з двома кличами: 1) що піднімає чернь проти старшини; 2) що московську допомогу використає до війни з Поляками. Потім оточив себе своїми прихильниками з Запорожців, але про загал козаків не дбав, не скликав козацької ради, свавільно без суду карав немилих йому людей. У політиці віддався цілком на послуги Москві й виконував усі московські жадання та перший почав нищити автономію України.

§ 158. Батуринський договір з Московщиною р. 1663. У Батурині 27 падолиста 1663 р. Брюховецький відновив договір з Москвою на підставі статтів Богдана та Юрія Хмельницького, але згодився на такі доповнення: 1) гетьман мав постачати московським залогам харчі (мука); 2) заборонено продавати збіжжя на Правобережжя; 3) заборонено вивозити з України до Московщини горілку, тютюн, товари, які там належали до державної монополії. Усі ці доповнення шкодили економично Україні.

§ 159. Війна з Польщею 1663—1665 р. Польський король з правобережним гетьманом Тетерею прийшов на Лівобережжя, але по недовгій облозі Глухова, вернувся назад. Тоді на Правобережжу почалося повстання проти Поляків. Брюховецький прийшов повстанцям на поміч і укріпився в Каніві але Московщина не допомагала як належало й р. 1665 він повернувся до лівобережних полків.

§ 160. Московський договір 1665 р. Брюховецький перший з українських гетьманів поїхав до Москви поклонитися цареві; за це дістав титул боярина та дозвіл узяти шлюб з Московкою. У Москві 2 падолиста р. 1665 підписав новий договір: 1) гетьман зрікся на користь Московщини всіх податків, які платили міщане та селяне; 2) обовязався не висилати послів до инших держав без дозволу Москви; 3) обрання гетьмана

мало відбуватися в присутности московською делеґата та гетьман мав їхати за булавою до Москви; 4) московські залоги збільшено; 5) на Київську митрополію мав приїхати єпископ з Москви. — Ці статті касували в значній мірі договір Б. Хмельницького та підривали незалежність України в головних основах.

§ 161. **Фінансові реформи.** Найкращою стороною діяльности Брюховецького є його реформа державних фінансів. Він перший утворив уряд „дозорця скарбу" себто міністра фінансів. Намагався скласти спис державних прибутків та уложити бюджет. Замісць давнійшого несталого податку стації (реквізиції) бажав завести постійні податки од землі, промислів та торговлі. На превеликий жаль більша частина цих грошей йшла не до українського, а до московського скарбу.

§ 162. **Андрусівський мир р. 1667.** В Андрусові, Смоленської ґубер., в січні р. 1667 заключено між Москвою та Польщею мир, який покінчив війну за Україну, котра велася од р. 1654. Україну поділено на дві частини: Лівобережна мала бути при Москві; Правобережна вкупі з Київом при Польщі. До мирової конференції не допущено козацьких послів; це викликало на Україні велике обурення. (Р. 1669 у другім договорі Київ одступлено Москві).

§ 163. **Війна з Московщиною р. 1668.** Москва не шанувала прав України, не допускала Українців до закордонної політики та вмішувалася у внутрішні справи козацької держави; московське військо нищило країну. Гетьман побачив, що його політика доводить Україну до руїни й нарешті отямився, — увійшов у зносини з правобережним гетьманом Петрои Дорошенком та почав готуватися до війни з Москвою. Напочатку р. 1668 козацьке військо кинулося на Московські залоги та почало їх виганяти і нищити. Дорошенко прийшов на Лівобережжа зі своїм військом й зійшовся з Брюховецьким. Але несподівано чернь кинулася на Брюховецького та вбила його; поховано його в Гадячі.

§ 164. **Павло Тетеря (1663—1665 р.)** Павло Тетеря (Моржковський), український шляхтич, був переяславським пол-

ковником та ґенеральним писарем; р. 1663 став на Правобережжу гетьманом. Людина слабої волі, був знаряддям польської політики; після невдалого походу на Лівобережжа, зрікся гетьманства 1665 р. та переїхав до Польщі. Умер р. 1670 в Адріянополі.

Б. До бою під Полтавою (1667—1709).

Гетьман Петро Дорошенко (1665—1676).

§ 165. Петро Дорошенко, внук гетьмана Михайла Дорошенка, був прилуцьким полковником. Людина талановита, енерґійна й безкорисна; вихований у колах співробітників Богдана Хмельницького, перейняв змагання великого гетьмана та намагався підняти українську державу на давнє могутнє становище. Його дорадником був митрополит Йосип Тукальський. Р. 1665 став Дорошенко гетьманом на Правобережжу.

§ 166. Політичні погляди. Головні політичні змагання Дорошенка були: 1) зєднати поділену Україну в одну державу; 2) усунути з Лівобережжя московські залоги; 3) добути од Польщі західні українські землі, — Волинь, Поділля, Галичину та Холмщину.

§ 167. Зносини з Кримом і Туреччиною. Щоб мати поміч проти двох головних ворогів, — Польщі й Москви, Дорошенко війшов у союз з Кримом та навязав зносини з Туреччиною. При допомозі Татар вигнав польські залоги з Правобережжя та в договорі під Підгайцями р. 1667 добув од Поляків обіцянку, що повернуть козакам давнійші права.

§ 168. Переговори з Москвою. Маючи в руках Правобережжа, Дорошенко почав зносини з Брюховецьким, щоб здійснити ідею зєднання України; зазначив навіть, що зрічеться гетьманства, щоб привернути єдність держави. Тоді Московщина звернулася до нього, пропонуючи свій протекторат. Дорошенко зазначив на це, які є підстави його ворожнечі до Москви: Московщина зламала договори з Україною; підтримує проти гетьмана опозіцію маловартих людей; найкращих українських

діячів забито (Сомко, Золотаренко) до переговорів в Андрусові не допущено козацьких делеґатів ні з Правобережжа, ні з Лівобережжа; він розпочне переговори, коли Москва: 1) забезпечить єдність України під одним гетьманом; 2) виведе своє військо з Лівобережжа; 3) зріечться всіляких податків з України. Переговори були зірвані.

§ 169. Дорошенко на Лівобережжу. Коли Брюховецький підняв повстання проти Москви, Дорошенко з своїми полками прийшов на Лівобережжа й розпочав війну з московськими воєводами; здобув тоді коло 500 гармат, багато здобичі та бранців. Але потім виїхав до Чигирина, лишаючи наказним гетьманом Демяна Многогрішного. Многогрішний розпочав переговори з Москвою та проголосив себе гетьманом.

§ 170. Союз із Туреччиною. Р. 1669 Дорошенко заключив союз з Турками на таких умовах: 1) визнавав себе васалом султана; 2) Туреччина давала йому військову допомогу; 3) державні межі України мали йти на заході поза Львів та до Висли; на півночі до Німана, на сході по Путивль та Сівськ; 4) обрання гетьмана було вільне й Турки не могли скинути обраного; 5) забезпечено волю од податків, суду; волю віри, української мови; 6) мир з Польщею або Москвою мав бути при участи України.

§ 171. Війна з Польщею. Поляки намагалися перепинити зносини Дорошенка з Турками й давали йому нові обіцянки; але потім визнали гетьманом його супротивника Михайла Ханенка. Р. 1672 Турки з Дорошенком вирушили проти Поляків, здобули Камянець (на Поділлі) та почали облогу Львова; Польща в договорі у Бучачі (в Галичині) 1 жовтня р. 1672 зріклася Поділля та признала незалежність України в давніх межах.

§ 172. Упадок Дорошенка. При допомозі Турків, Дорошенко мав надію зеднати Україну й повернути їй давню силу. Але народ не розумів широких змагань гетьмана. Турецьке військо нищило українські села своїми постоями, в декотрих околицях брали людей до неволі, руйнували церкви та закла-

дали мечеті. Це поводження Турків знищило популярність Дорошенка; проти нього виступали запорожські кандидати, як Суховієнко та Ханенко. Потім Поляки побили Турків і Дорошенко втратив свою підмогу. Тоді виступила проти нього й Москва з лівобережними полками. Дорошенко боронився три роки в Чигирині, але нарешті здався й зложив булаву р. 1676. Москва зажадала його переселення до Московщини; він був воєводою у Вятці й умер на чужині в Ярополчі волоколамського повіту р. 1698.

§ 173. Гетьман Юрій Хмельницький (1677—1681). Юрій Хмельницький увільнився з польської неволі й виїхав до Туреччини; на домагання Турків він зложив чернецтво й проголосив себе „князем України“. Од Москалів добув р. 1678 Чигирин, але не зміг розвинути ширшої діяльности. Умер марно в Туреччині.

§ 174. Смерть Сірка р. 1680. Іван Сірко, довголітній кошовий Січі, визначний полководець не мав широкого політичного світогляду: головним завданням Запорожжа вважав війну з „невірними“, Татарами та Турками і не розумів, що Україна має також инших небезпечних ворогів, Польщу та Москву. Його походи на Крим пошкодили багато політиці Виговського та Дорошенка й були причиною занепаду української держави. Але під кінець життя, побувши на московському засланню, Сірко пізнав свої політичні хиби та перейшов на бік Дорошенка. Умер 11 серпня 1680 р. та похований на Чортомлицькій Січі.

Гетьман Дамян Многогрішний.

(1668—1672).

§ 175. Дамян Многогрішний, чернигівський полковник, іменований Дорошенком наказним гетьманом, проголосив себе гетьманом Лівобережжа під назвою „сіверського“ р. 1668.

§ 176. Політичні погляди. Многогрішний перейняв по части змагання Дорошенка: 1) усунути московських воєвод з

України; 2) не платити податків Московщині; 3) добути волю закордонних зносин. У внутрішній політиці бажав поширити права козаків та зміцнити становище старшини.

§ 177. Глухівський договір р. 1660. На раді в Глухові 16 березня 1669 р. вибрано знову Многогрішного гетьманом й уложено нові статті з Москвою: 1) московські воєводи лишалися в Київі, Переяславі, Ніжині, Чернигові та Острі, але заборонено їм втручатися в управління й суд України; 2) не дозволено гетьманові закордонних зносин; 3) українські делеґати мали брати участь у мирових конференціях, але тільки в справах України; 4) військові клейноди залишено при війську; 5) кількість козацького війська мала бути 30.000.; 6) Московщина зазначила, що Київ не буде віддано Польщі та грецька віра дістане в Польщі волю; 7) уреґульовано справу московських постоїв, підвод та инш.; 8) полагодження мирових справ з Правобережжам.

§ 178. Внутрішні реформи. На глухівській раді переведено ряд постанов про внутрішні справи української держави: 1) столицею гетьмана став Батурин; 2) до військового реєстру мали вписувати передовсім козацьких синів, коли недоставало їх міщан та селян; 3) вирішено скласти окремий реєстр людей приналежних до духовенства та не збільшувати їх числа; 4) старшині дозволено було судити підданих та накладати на них податки; 5) заведено рівний податок з усіх маєтностей; 6) для підтримання публичного порядку, утворено компанійський полк; 7) утворено першу пошту (з Батурина, Ніжина, Київа).

§ 179. Змова на Многогрішного. Частина старшини була невдовлена з гетьмана за його нетактовність; р. 1672 зроблено на нього змову, заарештовано по обвинуваченню в зраді й зносин з Дорошенком, та вислано до Москви. Москвини заслали його на Сибір, до Селенгинська де Многогрішний закінчив своє життя.

Гетьман Їван Самійлович.

(1672—1687).

§ 180. Їван Самійлович, ґенеральний суддя, без широкого політичного світогляду; не зміг оборинити незалежности України та дозволив на обмеження гетьманської влади.

§ 181. Конотопський договір р. 1672. У козацькій Дуброві коло Конотопа 27 червня р. 1672 вибрано Самійловича гетьманом та укладено нові статті з Москвою: 1) заключено мир з Польщею; 2) вирішено не допомагати Дорошенкові; 3) українські делеґати не беруть участи в мирових конференціях та тільки дістають повідомлення про ухвали; 4) у суді та инших справах гетьман має слухати ради старшини; 5) знесено компанійську сторожу.

§ 182. Війна з Дорошенком р. 1673—1676. При допомозі московських військ Самійлович вів війну на Правобережжу. Правобережні полки піддалися Самійловичу й уложили договір з Москвою в Переяславі 27 березня 1674 р. на підставі глухівських та конотопських статтів; кількість правобережного війська зазначено 20.000. Р. 1676 зложив булаву Дорошенко.

§ 183. Бахчисарайський мир 1681 р., заключений між Москвою та Туреччиною, затвердив Лівобережжа та Київ під московською владою; край між нижнім Дніпром і Богом мав лишитися незаселеним (ця постанова далі скасована).

§ 184. Підлеглість церкви московському патріярхатові. Новий київський митрополит Четвертинський р. 1685 був висвячений московським патріярхом. Р. 1687 царгородський патріярх дав свою згоду, щоб українська церква була під московським патріярхатом.

§ 185. Московсько-польський мир р. 1686, заключений в Москві, закріпив Лівобережжа з Чернигівщиною й Січчю під владою Москви; правобережні міста од Терехтемирова до Чигирина мали бути незаселені; Польща забезпечила в себе волю православної віри.

§ 186. Кінець Самійловича. Після невдалого походу на Крим під проводом князя Ґаліцина р. 1687, Самійловича безневинно обжаловано за зраду й надуживття в управі, заарештовано Москвинами та заслано його на Сибір; умер гетьман в Тобольську р. 1690.

Гетьман Їван Мазепа

(1687—1709).

§ 187. Їван Мазепа, походив з української шляхти, проживав при дворі польського короля, потім перейшов до козаків та займав вищі уряди, нарешті був ґенеральним осаулом.

188. Коломацький договір р. 1687. Мазепу вибрано гетьманом у московськім таборі над річкою Коломакою на Полтавщині 4 серпня р. 1687 та уложено нові статті з Москвою на підставі попередніх. Зміни були такі: 1) недозволено Україні ніяких закордонних зносин; 2) при гетьмані в Батурині мав бути московський полк; 3) український уряд мусив всілякими засобами переводити обєднання Українців з Москвинами; 4) зміняти старшину гетьман міг лише з дозволу Москви; 5) старшину звільнено од податків; 6) знову заведено компанійський полк для сторожі проти свавільних. У цім договорі старшина зміцнила своє соціяльне та економичне становище; Москва далі змагала до ослаблення гетьманської влади та розпочала переводити русифікаційну політику.

189. Війна з Татарами та Турками. На Коломацькій раді вирішено будувати укріплення над Дніпром, Самарою й Орелею, для оборони од Татар та заселити ці місця. Війна з Татарами йшла безперестанно; козацькі полки ходили на Очаків та татарські городи над нижнім Дніпром. Там побудовано фортеці. Р. 1700 Москва заключила мир з Туреччиною та згодилася зруйнувати ці нові городи.

190. Опозіція Запорожжа. Зріст економичної сили старшини викликав невдоволення народу, який платив значні

податки та відбував усякі повинности. Будування замків на кордоні Запорожжа схвилювало Запорожську Січ, де збиралися втікачі з городів. Під проводом Петрика Їваненка 1692—1696 р. було піднято народне повстання; допомагали їм Татаре.

§ 191. Палій. На Правобережжу Польща намагалася відновити Козаччину для боротьби з Турками. Од р. 1685 дозволено знову кольонізацію незаселених місць між Дніпром та Богом; так повстали нові козацькі полки під проводом Іскри, Самуся, Абазина та инш. Головний проводарь правобережної Козаччини Семен Палій підняв знову думку боротьби з Польщею та навязав зносини з Мазепою. Але Московщина вважала тоді Польщу своїм союзником і не дозволила Мазепі обняти протекторат над Правобережжям. Тоді Мазепа віддав Палія в московські руки; його заслано на Сибір р. 1705. (Повернувшися з заслання, Палій умер на Україні).

§ 192. Культурні справи. Мазепа був меценатом науки й мистецтва. Для київської академії поставив новий будинок та подбав про піднесення науки; будував багато церков (Переяславський собор, огорожа Печерської Лаври); гетьманський двір у Батурині своєю культурою показував яскраво могутність гетьманства.

§ 193. Москва нищить Козаччину. Царь Петро намагався знищити Україну ріжними шляхами: через ослаблення влади гетьмана, втручання в управління, розташування московського війська, твердині, аґітацію. До ріжних воєн та походів безперестанно вживав козацького війська, посилаючи його на найгірші позиції; козаків уживано до важкої фортифікаційної праці, до копання каналів у ріжних місцях при закладанню Петербургу. Так гинули тисячі Українських козаків.

§ 194. Союз зі Швецією. Щоб урятувати Україну од московського поневолення, Мазепа задумав увійти в союз з шведським королем Карлом XII, який переміг Польщу й Саксонію та вів щасливу боротьбу з Московщиною. Переговори велися од р. 1707 через нового польського короля Станислава Лещинського, союзника Швеції, але не доведено до кінця. Ма-

зепа вів справу дуже обережено, бо до Москви доходили вже чутки про наміри гетьмана (донос військового судді Кочубея та полковника Іскри, яких козацький суд покарав смертю). Карло XII прийшов на Литву й прямував до Москви. Несподівано у вересні р. 1708, непорозумівшися з Мазепою, повернув на південь та війшов у Чернигівщину. Мазепа не був підготовлений до повстання, бо свої пляни провадив тільки в гурті старшини та не приєднав до них загалу козаків, — але не маючи иншого виходу, війшов у союз зі Шведами. Шведський король забезпечив гетьманові: 1) що Україна з обох боків буде вільна од московського панування; 2) що Швеція та її союзники не будуть намагатися до панування на Україні; 3) що будуть залишені давнійші межі, закони та привілеї української держави.

§ 195. Бій під Полтавою р. 1709. На Україні були сильні московські валоги, вони почали зараз боротьбу зі Шведами, зайняли Батурин та жорстоко карали повстанців. Мазепа мав невелику кількість війська, на допомогу йому прийшли тільки Січовики під проводом кошового Костя Гордієнка. Бій під Полтавою 8 липня р. 1709 покінчився пораженням українських та шведських військ. Мазепа з Карлом перейшли молдавський кордон. Мазепа захворів та вмер у Бендерах 3 вересня р. 1709; поховано його в Галаці.

§ 196. Зруйнування Січі. З наказу Петра московські полки під проводом зрадника полковника Галагана здобули в травні р. 1709 Січ на Чортомлику, зруйнували її та багато Запорожців покарали смертю. Частина Січовиків перенеслася на татарську теріторію до Олешок (недалеко гирла Дніпра); тут перебували Запорожці до р. 1734.

§ 197. Українська конституція р. 1710. Козацька старшина та військо, яке перейшло до Молдави, замісць Мазепи вибрали гетьманом Пилипа Орлика, в Бендерах 5 квітня р. 1710. Тоді уложено нові статті з гетьманом, які мали бути підвалиною української конституції: 1) пануючою релігією має бути православна віра; 2) межі України мають сягати на Захід

по Случ; 3) Запорожська Січ буде відновлена, матиме давні вольности; 4) при гетьмані засідатиме постійна рада з ґенеральної старшини, городових полковників та заслужених козаків (по одному з полку); 5) тричі на рік має відбуватися ґенеральна рада, в якій бере участь усе військо; 6) провини старшини судить Ґенеральний Суд; 7) військовий скарб відділяється від гетьманського та віддається ґенеральному підскарбієві; 8) скасовано де-які податки та повинности, які обтяжали народ та доручено гетьманові пильнувати, щоб селянство не терпіло кривди. У цих постановах помітно щире змагання до реформ: на політичному полі — зорґанізувати добру державну владу; на суспільнім — урятувати од занепаду трудові верстви. На жаль ці статті не були переведені в життя.

§ 198. Гетьман Пилип Орлик. Пилип Орлик, свояк Мазепи, був ґенеральним писарем, людина з широкою освітою, завзятий український патріот. Він прийняв протекторат Швеції та війшов у союз з Кримом і Туреччиною. Як прийшло до турецько-московської війни р. 1710—1712, Орлик переправився на Правобережжа та намагався вигнати звідтам Москалів; воював також з Поляками. Потім виїхав до Швеції, їздив по ріжних европейських дворах, завжди підтримував зносини з Січчю та намагався викликати повстання проти Москви, — але не мав успіху. Умер 6 червня р. 1742 в Яссах.

В. До занепаду Гетьманщини (1709—1784 р.)

Гетьман Їван Скоропадський (1708—1722 р.)

§ 199. Їван Скоропадський, стародубський полковник, був уже в старечім віці, слабої вдачі. Москвини зараз після відступлення Мазепи звеліли перевести нові вибори гетьмана та на раді в Глухові 16 падолиста р. 1708 Скоропадський дістав булаву.

§ 200. Обмеження незалежности України. При виборі Скоропадського Москва вперше не відновила договору, з Україною. Гетьман зараз підняв цю справу, але дістав од Москви тільки в загальних словах затвердження

українських прав. Після цього Московщина призначила до особи гетьмана свого делеґата, стольника Ізмаілова, для нагляду за управлінням України. Він мав пильнувати, щоб на Україні не прийшло до повстання, щоб Українці не селилися на Січі, щоб гетьман не провадив на свою руку переговорів, щоб не іменував та не відставляв старшини; йому доручено також зробити реквізіцію та списати прибутки українського скарбу. Гетьманську столицю перенесено до Глухова.

§ 201. Русіфікація. Московщина старалася спровадити на Україну велику кількість Москвинів; московські залоги збільшено; земельні власности діставили Москвини; уперше козацьким полковником став Москвин; гетьмана примушено віддати доньку за московського урядовця. Українців нищено лінійними та фортіфікаціними роботами.

§ 202. Реформи. За гетьмана Скоропадського переведено реформи: зорґанізовано Військову Канцелярію з ґенеральним писарем на чолі та Судову Канцелярію з ґенеральним суддею на чолі. Московщина завжди нарікала, що в українськім управлінні немає порядку та готувалася завести на Україні московські порядки.

§ 203. Малоросійська Колеґія р. 1722. Щоб недати Москвинам знищити України до краю, гетьман поїхав до Петербургу переговорювати про українські справи. Там прийнято його було неласково та зазначено, що на Україні буде заведений уряд на московський взірець. 10 травня р. 1722 було видано росказ про утворення Малоросійської Колеґії, зложеної з шістьох штабових старшин з бриґадиром Веляміновим на чолі для догляду над українським урядом. Колеґія мала приймати скарги на суд, адміністрацію та ґетьмана, збирати податки од українських урядів, виплачувати платню компанійським полкам, контролювати, як виконуються московські росказн. Мета тих заряджень була ослабити владу гетьманського уряду та зломити самостійність України. Українські справи мали підлягати не Колеґії Закордонних Справ, як до цього часу, але Правітельственному Сенату; Україна з незалежної держави мала стати московською провінцією.

§ 204. Смерть Скоропадського. Знищення гетьманства, висилка українських полків до Персії та до робіт по прокладенню протоків засмутили старого гетьмана. Вернувшися на Україну він тяжко заслаб та вмер 14 липня р. 1722 в Глухові.

Гетьман Павло Полуботок.

(1722—1724.)

§ 205. Павло Полуботок, був чернигівським полковником; Москва затвердила його наказним гетьманом, але до вибору дійсного гетьмана не допустила. За управлінням України мала наглядати далі Малоросійська Колеґія і таким чином вона приготовляла місце на заведення московських порядків.

§ 206. Реформи. Щоб здержати московське втручання в справи України, Полуботок перевів реформи в судівництві й уряді: завів колеґіяльність у нижчих судах, установив порядок для апеляцій; також заборонив старшині вживати козаків до служби.

§ 207. Полуботок у Петербурзі. Москва була невдоволена реорґанізаціями українського уряду, бо це спиняло русіфікацію й викликала гетьмана до Петербурґу. Полуботок разом з ґенеральною старшиною подав петицію о привернені давніх прав; Запорожське військо просило знову про вибір гетьмана. Москва вважала це за бунт, наказала замкнути Полуботка зі старшиною в Петропавловській фортеці; там гетьман умер р. 1724.

§ 208. Управа Малоросійської Колеґії. Україна залишилася без свого уряду. Малоросійська Колеґія рядилася безконтрольно: уряди полковників роздано Москвинам, стягнено на Україну московське військо; збільшено податки; нищено козацтво роботами.

Гетьман Данило Апостол.

(1727—1734).

§ 209. Скасування Колеґії. Уряд московський вернувся до давніх способів управління. На Україні скасовано р. 1727

Малоросійську Колеґію та дозволено знов обрати гетьмана. При гетьмані мав бути тільки один московський делеґат (Наумоф); українські справи йшли знову до Колеґії закордонних справ, так як инших самостійних держав.

§ 210. Данило Апостол. На раді в Глухові 12 жовтня р. 1727 вибрано гетьманом миргородського полковника Данила Апостола. Це був один із старих полковників, товариш Мазепи; він памятав давні українські права й бажав підняти гетьманство до давньої могутности. На жаль гетьманував недовго; вмер 28 січня р. 1734.

§ 211. Реформи. Московський уряд не відновив й тепер договору з Україною, але згодився зробити де-які реформи в українському управлінні (р. 1727). Гетьмана мали вибирати вільно, але вибір стверджувала Москва, також инших старшин. У судівництві введено поділ на інстанції: а) сотенний суд; б) полковий; в) ґенеральний; г) колеґія закордонних справ; але в ґенеральнім суді половина членів були московські старшини. Утворено уряд двох військових підскарбіїв (один був Москвин). Вибрано окрему комісію з українських юристів, що мала зібрати разом українські закони. Гетьман пильнував порядку в суді й адміністрації та старався знищити надужиття урядовців.

§ 212. Відновлення Січі р. 1734. У р. 1734 Московщина дозволила Запорожцям повернутися на Січ (на Базавлуці); у Лубнях уложено з ними статті: привернено їм давні права й вольности та за пильнування кордонів визначено платню.

§ 213. Скасування гетьманства р. 1734. По смерти Апостола Ганна Іванівна заборонила вибирати нового гетьмана. Україною мала управляти Колеґія зложена з трьох Москвинів та трьох Українців. Президент цеї Колеґії кн. Шахофськой управляв суворо й жорстоко: арешти, кари, реквізіції, переслідування знищили та знесилили Україну до краю.

Гетьман Кирило Розумовський.

(1750—1764.)

§ 214. Кирило Розумовський. Цариця Єлисавета змінила політику до України та дозволила вибрати гетьманом

Кирила Розумовського (брата свого коханця Олексія). Це був молодий аристократ, вихований в Петербурзі та на заході, наділений великими почестями, м. инш. президент петербурзької Академії Наук.

§ 215. Реформи. Скасовано тоді Колеґію, відкликано московських урядовців та знову трактовано Україну як самостійну державу. Столицею був ізнову Батурин де Розумовський збудував величний палац. Також переведено реформу судівництва та уряду: до Ґенерального Суду війшли депутати од полків; заведено підкоморські та земські суди для цівільних справ; поділено Україну на 20 повітів. Проєктовано закласти універсітет у Батурині.

§ 216. Скасування гетьманства р. 1764. Українська старшина вживала заходів, щоб гетьманство зробити спадковим у роді Розумовського. Але нова цариця Катєріна II, вернулася до традицій Петра I і 21 падолисту р. 1764 звільнила Розумовського од гетьманства. Останній гетьман України умер 20 січня 1803 р.

§ 217. Малоросійська Колеґія 1764 р., утворена знову для управління Україною, складалася з 4 Українців та 4 Москвинів. Голова Колеґії гр. Петро Румянцеф одержав росказ перевести ревізію й опис України, полагодити суспільні справи в напрямі закріпощення селянства, пильнувати старшину й духовенство та не допускати до зросту сепаратизму. Румянцеф був добрим адміністратором (зробив докладний опис України) і скріпив московські впливи. Колеґія правила до 1782 р.

§ 218. Домагання Українців 1767 р. Р. 1767 Москва доручила верствам України, як і инших провінцій, вибрати делеґатів до загально-російської „комісії уложення". Тоді з усіх боків України вислано з делеґатами домагання, щоб наново було повернено українську незалежність та гетьманство. Ці жадання викликали переслідування видатних українських діячів.

§ 219. Знищення Січі р. 1775. Січ творила тоді як-би окрему державу й була одною з перешкод для русіфікаційної політики. Москва вирішила її знищити: р. 1775 ґен. Текелі

оточив Січ військом, козаків розігнано, старшину заарештовано; останній кошовий Петро Кальнишевський умер у вязниці в Соловецькім монастирі на Білім морі р. 1801.

§ 220. Останки Запорожців. 1) Частина Запорожців оселилася коло Очакова на турецькій теріторії та р. 1778 переселилася на дунайські гирла; р. 1828 Осип Гладкий перевів козаків під московську владу над Азовське море; р. 1860 переселено їх на Кубань. Але частина козаків залишилася над Дунаєм до цього часу. 2) В 1783 р. дозволено Антонові Головатому зорґанізувати Запорожців під московською владою в Чорноморське Військо; р. 1792 переселено їх на Кубань і вони дали початок Кубанському Війську. 3) Частина Запорожців р. 1785 перейшла під Австрійське панування та осіла в Банаті над нижньою Тисою; звідтіля потім вони розійшлися в ріжні сторони.

§ 221. Заведення московського уряду. Р. 1782 скасовано Малоросійську Колеґію і останки козацької управи, — це був остаточний занепад Української Держави. Гетьманщину поділено на три намісництва: — київське, чернигівське та новгородсіверське; введено ґубернські установи. Р. 1783 українські козацькі полки замінено на реґулярні, на взірець московських. Р. 1785 заведено дворянські установи та козацькі уряди перемінено на московські „чини".

§ 222. Гайдамаччина. Проти шляхетського панування на Правобережній Україні піднімали часто народні повстання (особливо 1734-6, 1750 р. р.) під назвою Гайдамаччини. Найбільше небезпечний для Польщі був рух р. 1768, так званий Коліївщиною, під проводом Максима Залізняка та Івана Гонти (уманська різня). Поляки при допомозі московського війська знищили гайдамаків.

Г. Устрій та культура Гетьманщини.

§ 223. Державні межі. Найширші кордони займала козацька держава за Богдана Хмельницького. На сході від Московщини залишився без зміни давній московсько-польський кордон, що йшов приблизно східніми межами теперішньої

Чернигівщини та Полтавщини. На півдні од Татар кордоном була р. Конка та нижній Дніпро і од Туреччини — давній турецько-польський кордон; од Молдави — середній Дністер. Західній кордон од Польщі змінявся: в зборівськім мирі прийнято р. Случ та Мурахву, — пізнійше козаки числили кордоном Горинь та р. Студеницю (доплив Дністра). На півночі од Литви межею була р. Припять та Березина, од Московщини лінія на північ од Мошліва (див. мапу II). За Дорошенка по здобуттю Поділля західні межі доходили до р. Збруча. У пізнійших часах ціле Правобережжа (за винятком Київа) перейшло до Польщі. У XVIII в. Українська Держава була вже у дуже вузьких межах: між московським кордоном на сході та Дніпром на заході; на півночі кордон йшов північною межею теперішньої Чернигівщини.

§ 224. Законодавча влада. Найвищу законодавчу владу мала рада. Вона вибірала гетьмана, заключала договори та видавала найважніщі закони. Склад ради не був унормований. Рада була всенародня („ґенеральна“); кожен козак мав право брати в ній участь. Але вважаючи на неможливість зібрати все військо в однім місці, склад ради був випадковий, — збірались на неї в повному складі найближчі полки, з дальших приходили лише поодинокі особи. Иноді перевагу в раді мали прості козаки, чернь („чорна рада“), иноді рішаючий голос мала старшина. Не було зазначено в яких речинцях рада має сходитися, — скликувано її в разі потреби, иноді рідко. Устрій ради був дуже невироблений, тому рада не мала відповідної поваги та згодом законодатна влада перейшла од неї до рук гетьмана. Спроби реформи ради р. 1710 — див. § 197.

§ 225. Гетьман. Гетьман був репрезентантом держави, мав законодатну владу в справах, які не рішала рада, був провідником армії, найвищим суддею та управителем. Гетьманська влада од часів Хмельницького стала значно міцнійша, як була спочатку на Запорожжу. До гетьмана перейшло багато функцій ради: закордонна політика, іменування старшини, роздавання земель та инш. Проти зросту гетьманської влади була спочатку опозіція, то з боку черні, то од старшини. Але згодом пере-

могло перекснання, що сильне гетьманство є одинокий шлях до зміцнення держави; тому Московщина старалася ослаблювати гетьманство, щоб підірвати українську незалежність.

§ 226. Адміністрація та суд. Ґенеральна старшина витворилася з давньої запорожської старшини (§ 105) та обіймала ті самі уряди: ґенеральних — писаря, обозного, осаулів, суддів та (новий уряд) підскарбія. Церемоніяльні функції мали ґен. хорунжий та ґен. бунчужний. Пізнійше зорґанізувалися при старших окремі департаменти: ґенеральна канцелярія, ґен. суд. Полковий, сотенний та городовий устрій лишився майже без змін. Ці уряди спочатку були станові-козацькі, потім мали характер загально-державних. Побіч них були ще инші станові установи: для шляхти земські, ґродські та підкоморські суди, для великих міст маґістрати та лавничі суди, для духовенства церковні суди.

§ 227. Державні прибутки. Держава мала прибутки з ріжних джерел. 1) Державна власність — по части була приналежна до всього війська, як Терехтемирів, по части служила на удержання поодиноких урядів, наприклад, Чигирин „до булави". 2) Податки од земельної посілости, з промислових прибутків та инш. 3) Мито од привозу чужих крамів.

§ 228. Військо. Військову службу виконував козацький стан; служба звязана з володінням земельної власности. Це військо мало характер загального ополчення. Згодом гетьмани намагаються утворити стале військо, — наймане з Татар, Сербів та инших. Є окремі відділи (сердюки) для охорони особи гетьмана. Де-які полки (компанійці) виконують поліційну службу.

§ 229. Поділ населення. У козацькій державі затримався давній поділ на верстви, але з такою зміною, що на першім місці стояли козаки, не шляхта. Верстви були такі: 1) Козаки були привілейованою верствою, мали право на земельну власність, були вільні од більшої частини податків, мали доступ до ради та державних урядів, мали окремі суди; їх обовязком була військова служба. 2) Шляхта мала в де-чім обмежене право на земельну власність, окремий суд та самоуправління.

3) Духовенство лишилося без змін. 4) Міщанство великих міст мало самоуправління та суд на підставі маґдебурґського права. 5) Селянство спочатку революції визволилося з кріпацтва та в значній частині перейшло до козацтва; але згодом знову попало в соціяльну залежність од шляхти та козацької старшини.

§ 230. Церква. За часів Б. Хмельницького церква лишилася в незміненому становищі, — на зверх вона підлягала єрусалимському патріярхові, але мала свою самоуправу. Московщина вживала всіх заходів, щоб знищити давній устрій української церкви та прилучити Україну московському патріярхатові. Це порішено остаточно р. 1685. З того часу почалася русіфікація української церкви.

§ 231. Культура. Освіта знаходилася здебільшого під опікуванням церкви, але од часів Мазепи й держава прикладала руку до поширення шкіл та инш. Головним огнищем вищої освіти була Київська академія, яка зросла наново за часів Мазепи. За Розумовського був проект орґанізації універсітету в Батурині. Нижчі школи були поширені по всій Україні, грамотність стояла дуже високо. Україна дала Московщині велику кількість учителів, письменників та культурних діячів (Теофан Прокопович, Степан Яворський, Юрій Кониський та инш.).

V. Україна під Московщиною та Австрією.

(1782—1917.)

Українська Держава (од 1917 р.)

§ 232. Галичина та Буковина при Австрії. По першому поділі Польщі р. 1772 до Австрії перейшла Галичина і частини Волині та Поділля. (Австрія поширила свої претензії до тих земель титулом „короля Галичини й Володимирії", якого вживали угорські королі). Р. 1775 Австрія дістала після миру од Туреччини частину Молдави — Буковину. В Австрії почалися

тоді державні реформи (скасування кріпацтва, релігійна толеранція, реформа шкіл), тому для українського народу відносини тут були значно ліпші, як у Польщі. Р. 1784 закладено у Львові університет, на де-яких катедрах викладали українською мовою. Для поширення освіти духовенства закладено духовні семинарії, в нижчих школах учено українською мовою. Р. 1816 в Перемишлі заснувалося перше просвітне товариство.

§ 233. **Українські землі при Московщині.** По другому поділі Польщі р. 1793 перейшла до Московщини Київщина, Волинь, Поділля, по третьому р. 1795 Берестейщина, р. 1815 — Холмщина. У цих землях Московщина ширила всякими шляхами русіфікацію, затираючи насильно їх український характер. Але як реакція проти цього гніту почалося на Україні культурне відродження. Р. 1798 вийшла „Енеїда“ Котляревського; р. 1804 закладено харьківський університет; р. 1818 видано першу граматику української мови Павловського; р. 1819 перший збірник пісень Цертелева.

§ 234. **Відродження Галичини.** Р. 1837 заходами молоді вийшла у Львові перша книжка народньою мовою „Дністрова Русалка“ („Трійця“ письменників: Шашкевича, Головацького, Вагилевича). Р. 1848 підчас революції в Австрії галицькі Українці заклали перше політичне товариство „Головну Українську Раду“, скликали перший зїзд інтеліґенції (т. зван. „зїзд учених“), стали видавати перший часопис „Галицьку Зорю“, дали початок військових орґанізацій. Але слідом прийшла в Австрії реакція та спинила культурну працю в самих початках.

§ 235. **Кирило-Методіївське Братство та переслідування українства.** Р. 1840 вийшов „Кобзарь“ Шевченка. Р. 1846 заходами Шевченка, Костомарова та Куліша заснувалося в Київі таємне українське товариство, — Братство св. Кирила і Методія, що мало собі на меті культурну працю між народом, скасування кріпацтва та перебудову Росії і всього словянства на основах федералізму. Уряд відкрив товариство, покарав тяжко його членів та почав систематичне переслідування українства. Р. 1860 заклалися нові українські гуртки в Петер-

бурзі („Основа“) та Києві (відділ Ґеоґрафічного товариства), що викликали новий утиск уряду. Р. 1876 Московщина заборонила українське письменство.

§ 236. Розцвіт українства в Галичині. Р. 1867 в Австрії прийшла конституція і тоді розвинулося ширше культурне й політичне життя. Нижчі й середні школи; українські катедри в універсітеті; культурні товариства (Просвіта 1868, Наукове Тов. ім. Шевченка р. 1873), театр, — все те підняло рівень життя. У віденськім парляменті та львівськім соймі українські посли вели безперестанну боротьбу за політичні права. Великою перешкодою в розвитку Галичини було те, що частина Галичан належала до москвофільского напряму, вживала дивовижної ніби московської мови та бажала культурного й політичного обєднання з Московщиною. Галичина довгі часи була Пємонтом для всієї України; тут був центр письменства, бо в галицьких виданнях друковано твори заборонені в Росії, тут вільно творилася українська ідеольоґія, тут українство проявлялося у всіх життьових формах.

§ 237. Революція на Україні. Українська Держава. Р. 1905 підчас невдалої війни Московщини прийшла вперше революція по всій імперії й на Україні. Здобутком її була воля преси та політичною життя; вперше тоді появилися українські часописи та утворилися леґальні політичні партії. Але незабаром прийшла реакція й на українство впали нові переслідування. Найважче було становище України р. 1914, коли на початку світової війни московське військо зайняло й Галичину. Та в березні р. 1917 прийшла друга революція, що розбила імперію на ряд держав. Україна спочатку удержувалася у федерації з Московщиною, але підчас большевицького наїзду вирішили відокремитися зовсім од Московщини. Берестейский мир увів нову державу в зносини з иншими державами Европи.

Додатки.

I. Київські князі.

(Зірка* означає, що княжив із перервами).

1. Аскольд і Дир 860
2. Олег I . . . 907—914
3. Ігорь I . . . 914—946
4. Ольга . . . 946—960
5. Святослав I Хоробрий . 960—972
6. Ярополк I . . 972—979
7. Володимир I Великий . . 979—1015
8. Святополк I . 1015—1019
9. Ярослав I Мудрий . . 1019—1054
10. Ізяслав I . . 1054—1077*
11. Всеслав . . 1068—1069
12. Святослав II 1073—1076
13. Всеволод I . 1079—1093
14. Святополк II 1093—1113
15. Володимир II Мономах . 1113—1125
16. Мстислав I . 1125—1132
17. Ярополк II . 1132—1139
18. Вячеслав . . 1139—1154*
19. Всеволод II . 1139—1146
20. Ігорь II . . . 1146
21. Ізяслав II . . 1146—1154*
22. Юрій . . . 1149—1157*
23. Ростислав I . 1154—1167*
24. Ізяслав III . . 1154—1161*
25. Мстислав II . 1167—1169
26. Гліб . . . . 1169—1171
27. Володимир III 1171
28. Роман . . . 1171—1176*
29. Михайло I . . 1172
30. Рюрик . . . 1173—1210*
31. Ярослав II . 1174
32. Святослав III 1176—1194*
33. Інґвар . . . 1200—1212*
34. Ростислав II . 1204—1205
35. Всеволод III Чермний . 1206—1212*
36. Мстислав III . 1212—1223
37. Володимир IV 1223—1236*
38. Ізяслав IV . . 1235
39. Ярослав III . 1236—1246*
40. Михайло II . 1238—1246*
41. Ростислав III . 1239
42. Данило . . . 1240.

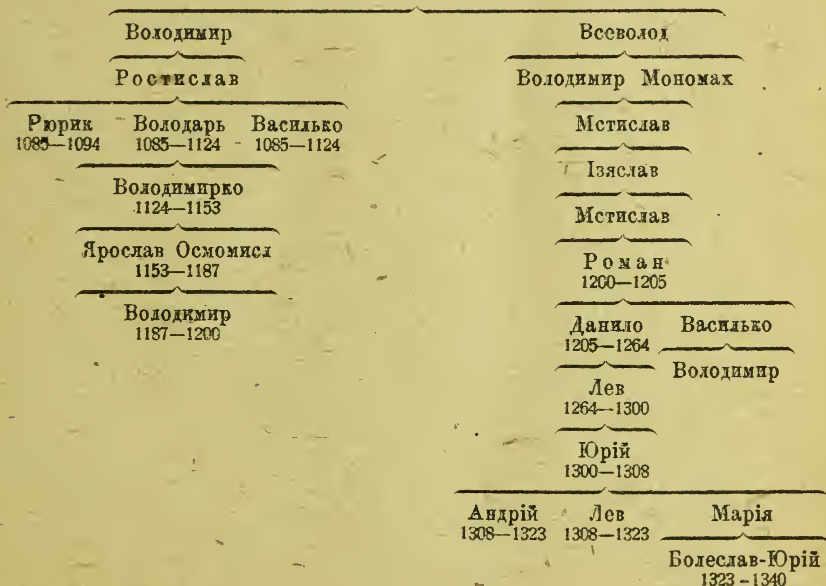
III. Галицькі князі (Ростиславичі).

1. Ростислав 1064
2. Рюрик, Володарь, Василько . . . . . 1084—1124
3. Володимирко . . . . 1124—1153
4. Ярослав . . . . 1153—1187
5. Володимир . . . . 1187—1200

IV. Галицько-володимирські князі та королі (Романовичі).

1. Роман . . . . 1200—1205
2. Данило . . . . 1205—1264
3. Лев . . . . 1264—1300
4. Юрій . . . . 1300—1308
5. Лев, Андрій . . . . 1308—1323
6. Юрій-Болеслав . . . . 1323—1340

V. Родовід галицько-володимирських князів.

VI. Гетьмани Української Держави.

1.	Богдан Хмельницький	1648—1657
2.	Їван Виговський	1657—1659
3.	Юрій Хмельницький	1659—1663
4.	Павло Тетеря (правобічний)	1663—1665
5.	Іван Брюховецький	1663—1686
6.	Петро Дорошенко (правобічний)	1665—1676
7.	Дамян Многогрішний	1668—1672
8.	Михайло Ханенко (правобічний)	1669—1674
9.	Іван Самійлович	1672—1687
10.	Іван Мазепа	1687—1709
11.	Іван Скоропадський	1709—1722
12.	Пилип Орлик (правобічний)	1710
13.	Павло Полуботок, наказний	1722—1724
14.	Данило Апостол	1727—1734
15.	Кирило Розумовський	1750—1764
16.	Павло Скоропадський	1918

VII. Головні дати з історії України.

800—1340	Українська Держава під князями.
800—1240	Київська Держава.
800	Початки Київської Держави.
860	Аскольд і Дир. Перший похід на Царгород.
907—914	Олег I.
907	Перший договір Олега з Греками.
911	Другий договір Олега з Греками.
914—946	Ігорь I.
941	Похід Ігоря на Царгород.
944	Договір Ігоря з Греками.
946—960	Ольга.
957	Ольга в Царгороді.
960—972	Святослав I Хоробрий.
967	Зруйнування хозарської держави.
968	Похід Святослава на Болгарію.
971	Мир Святослава з Греками.
972	Бій з Печенігами та смерть Святослава.
972—979	Ярополк I.
979—1015	Володимир I Великий.
981	Прилучення Галичини до Київа.
988	Хрещення Володимира.
1015	Смерть Володимира.
1015—1019	Святополк I.
1018—1054	Ярослав I Мудрий.
1030	Похід на Галичину.
1043	Похід на Царгород.
1054	Смерть Ярослава. Поділ Київської Держави.
1054—1077*	Ізяслав I.
1060	Похід на Торків.
1061	Перший напад Половців.

1064	Ростислав у Галичині.
1068	Заворушення в Київі; прогнання Ізяслава.
1068—1069	Всеслав.
1073—1076	Святослав II.
1079—1093	Всеволод I.
1084—1200	Ростиславичі в Галичині.
1084—1124	Рюрик, Володарь і Василько галицькі.
1093—1113	Святополк II.
1097	Любецький зїзд.
1099	Розбиття Угрів під Перемишлем.
1113	Перший погром Жидів у Київі.
1113—1125	Володимир II Мономах.
1116	Прилучення наддунайських князівств.
1124—1153	Володимирко галицький.
1125—1132	Мстислав I.
1132—1139	Ярополк II.
1139—1154*	Вячеслав.
1139—1146	Всеволод II.
1146	Ігорь II.
1146—1154*	Ізяслав II.
1149—1157*	Юрій.
1153—1187	Ярослав Осмомисл галицький.
1154—1167*	Ростислав I.
1154—1161*	Ізяслав III.
1167—1169	Мстислав II.
1169	Москвини руйнують Київ.
1169—1171	Гліб.
1117	Володимир III.
1171—1176*	Роман.
1172	Михайло I.
1173—1210*	Рюрик.
1174	Ярослав II.
1176—1194*	Святослав III.
1185	Похід Ігоря на Половців.
1187—1200	Володимир галицький.
1200	Кінець Ростиславичів у Галичині.

1200—1212*	Інґвар.
1200—1340	Галицько-володимирська держава. Романовичі в Галичині.
1200—1105	Роман галицько-володимирський.
1204—1205	Ростислав II.
1205	Похід на Польщу та смерть Романа.
1205—1264	Данило галицький.
1206—1212*	Всеволод III Чермний.
1212—1223	Мстислав III.
1214	Умова в Спишу; Угри в Галичині.
1223	Перший прихід Татар.
1223—1236*	Володимир IV.
1235	Ізяслав IV.
1236—1246*	Ярослав III.
1238—1246*	Михайло II.
1239	Ростислав III.
1240	Данило галицький в Київі.
1240	Зруйнування Києва Татарами. Кінець Київської Держави.
1253	Данило галицький королем.
1264	Смерть Данила.
1264—1300	Лев I Галицький.
1300—1308	Юрій I галицько-володимирський.
1303	Галицька митрополія.
1308—1323	Лев II галицький.
1323—1340	Юрій II Болеслав галицько-володимирський.
1340	Кінець галицько-володимирської держави. Кінець княжих часів. Перший напад Поляків на Галичину.
1350	Київщина переходить до Литви.
1385	Кревська унія: перша злука Литви з Польщею.
1387	Галичина переходить до Польщі.
1413	Городельська унія.
1432—1435	Боротьба Свитригайла на Литві.
1481	Змова князів на Литві.
1482	Зруйнування Києва Татарами.

1490	Повстання Мухи в Галичині.
1500	Початок Козаччини.
1507—1508	Змова Глинського.
1550	Початок Січі.
1569	Люблинська унія. Початок реєстрових козаків.
1573	Перша друкарня у Львові.
1576	Смерть Богдана Ружинського.
1578	Смерть Ївана Підкови.
1580	Острожська Академія.
1586	Львівська Ставропіґія.
1591—1592	Війна Криштофа Косинського.
1595	Берестейська унія.
1596	Війна Лободи та Наливайка.
1600—1602	Самійло Кішка гетьман.
1614—1622	Петро Сагайдачний.
1614	Похід козаків на Синопу та Трапезунт.
1615	Похід козаків на Царгород.
1616	Здобуття Кафи. Початок київської школи.
1620	Відновлення православної єрархії.
1620	Бій під Хотином.
1625	Війна з Поляками.
1625—1628	Михайло Дорошенко гетьман.
1630	Війна з Поляками „Тарасова ніч“.
1632	Угода православних з уніятами.
1633—1647	Митрополит Петро Могила.
1635	Війна Сулими.
1637—1638	Війна з Поляками.
1643	Академія в Холмі.
1648—1782	Українська Держава під гетьманами.
1648—1657	Богдан Хмельницький.
1648	15 травня — Жовті Води; 26 травня — Корсунь 23 вересня — Пилявці; Львів; Замостє.
1649	Облога Збаража. Бій під Зборовим; 19 серпня Зборовський мир.
1651	Бій під Берестечком. Мир у Білій Церкві.
1652	Бій під Батогом.

1653	Бій під Жванцем. Смерть Тимоша Хмельницького.
1654	Переговори в Переяславі. Договір у Москві.
1655—1656	Війна з Польщею.
1657	6 серпня смерть Богдана Хмельницького.
1657—1659	Їван Виговський.
1658	Бунт Пушкаря; бій під Полтавою; гадяцька умова.
1659	Перша війна з Московщиною; перемога під Конотопом; Виговський зрікається булави.
1659—1663	Юрій Хмельницький.
1659	Переяславська умова з Московщиною.
1660	Війна з Польщею; бій під Чудновим.
1663—1668	Їван Брюховецький (лівобережний).
1663—1665	Павло Тетеря (правобережний).
1663	Батуринська умова з Московщиною.
1663—1665	Війна з Польщею.
1466	Смерть Виговського.
1665	Московська умова Брюховецького.
1665—1676	Петро Дорошенко (правобережний).
1667	Андрусовський мир.
1668	Друга війна з Московщиною.
1668—1672	Дамян Многогрішний (лівобережний).
1669	Союз Дорошенка з Туреччиною; глухівська умова з Московщиною.
1672—1687	Їван Самійлович (лівобережний).
1672	Конотопська умова з Московщиною; похід Дорошенка з Турками на Галичину.
1677—1681	Юрій Хмельницький (правобережний).
1680	Смерть Ївана Сірка.
1681	Бахчисарайський мир.
1685	Підлеглість Київської митрополії московському патріярхатові; нові козацькі полки на Правобережжу.
1686	Московсько-польський мир у Москві.
1687—1709	Їван Мазепа.
1687	Коломацька умова з Москвою.
1708—1709	Третя війна з Московщиною.

1708—1722	Іван Скоропадський.
1709	8 липня бій під Полтавою; перше руйнування Січі.
1710	Пилип Орлик гетьманом; українська конституція.
1722—1724	Павло Полуботок наказний гетьман.
1722—1727	Малоросійська Колеґія.
1727—1734	Данило Апостол.
1734	Відновлення Січі; перше скасування гетьманства.
1750—1764	Кирило Розумовський.
1764	Друге скасування гетьманства.
1764—1782	Малоросійська Колеґія.
1767	Змагання до відновлення гетьманства.
1772	Перший поділ Польщі: Галичина відходить до Австрії.
1775	Друге зруйнування Січі.
1782	Скасування Малоросійської Колеґії та останків козацького устрію.
1784	Універсітет у Львові.
1793	Другий поділ Польщі: Київщина, Волинь, Поділля відходять до Московщини.
1795	Третій поділ Польщі: Берестейщина відходить до Москви.
1798	„Енеїда“ Котляревського.
1804	Універсітет у Харькові.
1815	Холмщина одходить до Московщини.
1818	Перша українська граматика.
1837	„Дністрова Русалка“ М. Шашкевича.
1840	„Кобзарь“ Шевченка.
1846	Кирило-Методіївське брацтво.
1848	Головна Рада, візд учених, „Галицька Зоря“, орґанізація війська в Галичині.
1861	Скасування кріпацтва в Росії.
1867	Конституція в Австрії.
1876	Заборона українського письменства.
1905	Перша революція на Україні та в Росії.
1914	Початок европейської війни; Галичина під московською окупацією.

1917 Друга революція; початок української держави. Українська Центральна Рада. Четверта війна з Московщиною.

1918 11 січня. Проголошення самостійности України.

1918 9 лютого. Берестейський мир.

1918 29 квітня Павло Скоропадський гетьманом. Директорія У. Н. Р. скидає гетьмана.

1919 Зєднання всіх українських земель у одну Соборну Україну — Народню Республіку.

Від автора.

Автор просить Ш. Читачів, щоби схотіли переслати йому замітки про похибки й недостачі сього Огляду та бажані доповнення, щоби друге видання могло появитися в поправнім виді. Письмо адресувати: **Вид. Тов. „Вернигора“, Київ, Фундуклеївська 19, Іванові Крипякевичу або: Wien VIII, Schlösselgasse 11 Pension Engel.**

II. Родовід київських князів.

Арабські цифри перед іменами означають порядок княження.
У дужках імена князів, що не засідали в Київі.

1. Аскольд і Дир 860
2. Олег I 907—914
3. Ігорь I ж. 914—946 — 4. Ольга 946—960
5. Святослав I 960—972

6. Ярополк I 972—979 | 7. Володимир I 979—1015

(Ізяслав) | 8. Святополк I 1015—1019 | 9. Ярослав I 1019—1054

(Брячеслав) | 10. Ізяслав I 1054—1077 | 12. Святослав 1073—1076 | 13. Всеволод 1079—1093

11. Всеслав 1068—1069 | 14. Святополк II 1093—1113 | (Давид) (Олег) | 15. Володимир II 1113—1125

24. Ізяслав III 1154—1161 | 19. Всеволод III 1139—1146 | 20. Ігорь II 1146 | 16. Мстислав I 1125—1132 | 17. Ярополк II 1132—1139 | 18. Вячеслав 1139—1154 | 22. Юрій 1149—1157

32. Святослав III 1176—1194 | 21. Ізяслав II 1146—1154 | 23. Ростислав I 1154—1167 | 26. Гліб 1169—1171 | 29. Михайло I 1172 | (Всеволод)

35. Всеволод III 1206—1212 | 25. Мстислав II 1167—1169 | 31. Ярослав II 1174 | 28. Роман 1171—1176 | 30. Рюрик 1173—1210 | 39. Ярослав III 1236—1246

40. Михайло II 1238—1246 | (Роман) | 27. Володимир III 1171 | 33. Інґвар 1200—1212 | 36. Мстислав III 1212—1223 | 34. Ростислав II 1204—1205 | 37. Володимир IV 1223—1236

42. Данило 1240 | 38. Ізяслав IV 1235 | 41. Ростислав III 1239

ЗМІСТ.

Вступ.

Стор.

I. Словянські часи (до 800 р.)

II. Українська Держава під правлінням князів. (800—1340 р.)

А. Початок Київської Держави (800—972.)

Б. Розцвіт Київської Держави (972—1054 р.)

Володимир Великий (979—1015 р.)

6

Стор.

Занепад Київа.

Г. Галицько-володимирська Держава (1200—1340 р.)

Устрій та культура княжих часів.

III. Україна під Литвою та Польщею (1340—1648 р.)

А. До Люблинської унії (1340—1569 р.)

Стор.

Б. Литовсько-польська держава (1569—1648 р.)

В. Початок Козаччини (1500—1648 р.)

IV. Українська Держава під правлінням гетьманів (1648—1784 р.)

А. До Андрусівського миру (1648—1667 р.)

Богдан Хмельницький (1648—1657 р.)

Гетьман Їван Виговський (1657—1659 р.)

Гетьман Юрій Хмельницький (1659—1663 р.)

Стор.

Гетьман Їван Брюховецький (1663—1668 р.)

Б. До бою під Полтавою (1667—1709 р.)

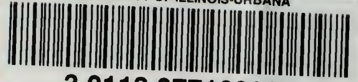
Гетьман Петро Дорошенко (1665—1676 р.)

Гетьман Дамян Многогрішний.

Гетьман Їван Самійлович (1672—1687 р.)

З Друкарні Іґ. Унґера, Відень IV.

UNIVERSITY OF ILLINOIS-URBANA
3 0112 077160007